

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ÇARLIK DÖNEMİNDE
KIRGIZLAR
(1852-1917)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Füsun KARA**

**HAZIRLAYAN
Muhammet Emin YAZI**

**ELAZIĞ
2007**

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ÇARLIK DÖNEMİNDE
KIRGIZLAR
(1852-1917)
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Çarlık Döneminde Kırgızistan

Muhammet Emin YAZI

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Kırgızistan ülkesinin en eski halkı burada M.Ö. 5-6. yüzyıldan beri ikamet etmekteydi. İlk Kırgızlar Tien Şan Dağları çevresinde boylar halinde göçebe bir yaşam sürüyorlardı. Daha sonra ortaçağda vuku bulan birçok savaş ve diğer hadiselerden sonra Kırgız halkının başka coğrafyalara dağıldığını görüyoruz. Onuncu yüzyılda otlak aramak için ve başka toplumların da baskısıyla – özellikle Moğollar – bugünkü Kırgızistan topraklarına gelene kadar güneye göç etmeye başlamışlardır. 18. yüzyıl başlarında bölgenin en kalabalık nüfusunu oluşturuyorlardı.

Rusya'nın Kırgızistan'I işgali 19. yüzyılın ortalarında başladı. Kırgızistan, Rusya'nın ana sömürgesi haline geldi. Topraklar Rus göçmenlere verilmeye başlandı. Rus sömürü siyaseti ve dayattığı mecburi askeri yükümlülükler, Orta Asya'da Kırgızların da içinde bulunduğu büyük bir isyan hareketi başlattı. Bundan her iki taraf da büyük zarar gördü. Birçok Kırgız, Afganistan ve Çin'e göç etti.

Çarlık hükümeti Kırgızları ayrı bir ulus olarak tanımadı. Kırgızistan Orta Asya'daki diğer Türk ulusları gibi 1867'de kurulan Türkistan Genel Valiliği içine dahil edildi. Kırgızlar 1916 yılında Ruslara karşı isyan ettiler ve bu isyan kanlı bir şekilde bastırıldı.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Çarlık Rusya

SUMMARY

Masters Thesis

The Kyrgyz in the Tzarist Epoch

Muhammet Emin YAZI

The University of Firat

The Institute of Social Science

The Department of History

The earliest settlers in the land, that is now Kyrgyzstan, arrived as early as the 5th or 6th centuries BC. The early Kyrgyz lived a nomadic life in tribal groups, living in relative seclusion around the mountain of the Tien Shan. Their isolation separated them from many of the wars and other events that took place in Central Asia during the early Middle Ages. In the tenth century they apparently began migrating south searching for new pastures or driven by other people--particularly the Mongols in the thirteenth century--until they settled in the present-day Kirgiz Republic. By the early sixteenth century, they were the area's predominant people.

Russian conquest of the Kirgiz began in the mid-nineteenth century, and by 1876 they were absorbed into the Russian Empire. Kirgizia became a major area of Russian colonization, with Russians and other Slavs given the best land to settle, reducing considerably the grazing lands used by the Kirgiz nomads. Kirgiz resentment against Russian colonization policies and conscription for noncombatant duties in the army led to a major revolt throughout Russia's Central Asian territory, including Kirgizia. Casualties were high on both sides, and thousands of Kirgiz fled with their flocks to Afghanistan and China.

The tsarist government did not recognize the Kirgiz as a separate national entity or political unit. Kirgizia, along with other Turkic nations of Central Asia, was included in Russian Turkestan, created in 1867. The Kirgiz revolted against the Russians in 1916, their actions brought swift and brutal suppression.

Key Words: Kirgizistan, Tzarist Russia

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
KONU VE KAYNAKLAR.....	IX

GİRİŞ

1. Konumu ve Coğrafi Yapısı.....	2
2. İklim	4
3. Nüfus	4
4. Ekonomi	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRGIZ TARİHİNİN İLK DEVİRLERİ

1. Kırgız Adının Kökeni	9
2. XVIII.Yüzyıla Kadar Kırgız Tarihi.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

HOKAND HANLIĞI İÇİNDE KIRGIZLAR

1. Hokand Hanlığının Kuruluşu ve Kırgızların Hanlıktaki Faaliyetleri	18
2. Kuzey Kırgızistan'ın Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi.....	21
3. Hokand Hanlığının Ruslarla Mücadelesi	24
4. Kırgızistan'da Rus İdaresinin Kurulması.....	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK YÖNETİMİNDE KIRGIZLAR

1.1916 İsyana Kadar Kırgızlar.....	32
2. Kırgız Halkının Büyük İsyanı.....	34
2.1 . 1916 İsyasının Sebepleri.....	35
2.2 . İsyanın Başlaması.....	40
2.3 . Rusların Tedbirleri.....	42
2.4 . İsyanın Bastırılması.....	44

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE KIRGIZ HALKININ

İKTİSADİ SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

1- Kırgız Halkının İktisadî Vaziyeti.....	50
2- Çarlık Rusyasının Vergi Politikası.....	52
3- Sosyal Durum.....	55
4- Kültürel Durum.....	57
SONUÇ.....	62
BİBLİYOGRAFYA.....	65
ÖZGEÇMİŞ.....	72

ÖNSÖZ

Her milletin kendine has tarihi ve kültürel değerleri vardır. Bir milleti diğerlerinden ayıran da sahip olduğu bu değerlerdir. Dünyanın en köklü ve büyük milletlerinden biri olan Türkler, tarihi ve kültürel değerlerini örf adet ve geleneklerini, dini inançlarını dünden bugüne büyük bir özenle taşımışlardır.

Türkistan'da geçmişin acı hatıralarını yaşayan Türk topluluklarından biri de Kırgızlardır. Kırgızlar tarih itibariyle kökü çok eskilere dayanan bir Türk topluluğudur. Yaşadıkları coğrafyanın küçüklüğü ve nüfuslarının azlığı şaşırtıcı olmamalıdır. Biz de bu çalışmamızda Kırgız halkının acılar ve sürgünlerle dolu sisli tarihine gücümüz nispetinde bir nebze olsun ışık tutmaya çalıştık. Bu alandaki çalışmaların azlığı bizi yüreklendirdi. Ana kaynakları sınırlı olan bir konuyu çalışmanın zorlukları herhalde herkesin malumudur. Bu bakımdan bizde çalışma sırasında pek çok zorlukla karşılaştık. Gerek ana kaynaklar gerekse tetkik eserlerde yer alan çok kısır bilgilerle yetinerek bazı konuları açıklığa kavuşturmaya çabaladık. Ayrıca Rusça ve Kırgızca kaynakların çevirisi de bizleri hayli yordu. Bundan dolayı yaptığımız bu çalışma, konunun tam bir incelemesi olmadığı gibi bekli de konuya sadece bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmamız sırasında yardımını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN ve Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA Hanımefendiye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezin yazım aşamasında bizi yalnız bırakmayan Mustafa YEŞİLKAYA'ya da teşekkür ederim.

Elazığ 2007

Muhammet Emin YAZI

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
Bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EI	: The Encyclopaedia of Islam
göst. yer	: gösterilen yer
İA	: İslam Ansiklopedisi
krş.	: karşılaştırınız
mad.	: madde
s.	: sayfa
trz.	: tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kongresi
vd.	: ve diğeri
vol.	: Volume
yy	: yüzyıl

KONU VE KAYNAKLAR

KONU

1991 öncesinde Kırgızistan siyasi haritada yok iken bağımsızlık sonrasında somut bir şekil alarak ortaya çıkmıştır. Düşüncelerini, arzularını, kimliğini bizim anladığımız anlamda ifade edecek zemini yokken bugün söz sahibi olmuştur. Yani bir anlamda, yok iken var olmuştur.

1991'den önce ülkemizde Orta Asya çalışmaları yok denecek kadar azdı. Resmi anlamda ciddi bir ilgiden de söz etmek gerçekten zordu. Fakat Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, tüm dünya gibi bizde gözümüzü bu alana çevirmek zorunda kaldık. Çünkü hiçbir devletin sahip olmadığı kadar bu coğrafyaya yakındık ve tarihten gelen kopmaz bağlarımız vardı. O insanlarla aynı dili konuşup, aynı din, soy ve kültürden geliyorduk.

Bunun için çalışılmamış bir alanda çalışabilmenin vermiş olduğu heyecanla tüm zorluklarına aldırmandan bu konuyu çalışmaya karar verdik. Kaynakların çok sınırlı olması ve kaynak eserlere yeterince ulaşamamamız bizi epey zor durumda bıraktı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen elbette ki iddialı olmayan fakat bu alanda bir giriş olmasını istediğimiz tezimiz meydana çıktı. Bu tezin iki kardeş halkın arasındaki dostluk bağlarının güçlendirilmesi ve birbirimizi daha yakından tanıyabilmemiz için bir vesile olmasını temenni ediyoruz. Ayrıca bu çalışmamızda Kırgızistan adını ilk devirlerde bir devlet adı olarak değil de bir coğrafi terim olarak kullandığımızı da belirtmenin bu konudaki yanlış anlamaları önleyeceğini düşünüyorum.

KAYNAKLAR

Bu çalışmamızda öncelikle birinci elden kaynakları taramaya çalıştık fakat bu taramalarımızın sonucunda fazla doyurucu bilgiye ulaşamadık. Çünkü Kırgızlar ile ilgili ilk bilgilere Çince kaynaklarda rastlamaktayız. Orada da genel olarak Türklerden bahsettiği için Kırgızlara pek yer vermemiştir.

Tezimizde ilk olarak Kırgız coğrafyasını tanıtmaya çalıştık. Çalışmamız bir tarih tezi olduğu için bu bölümde yüzeysel bilgiler vererek asıl konuyu coğrafyacılar bırakmayı uygun gördük. Coğrafyayı da; iklimin ve yeryüzü şekillerinin insan mizacı üzerinde bıraktığı etkiye dayanarak verdik. Bu bilgileri Kırgızlar ve Orta Asya üzerine çalışmalar yapan Sayın Mehmet Saray hocamızın eserleri ve ansiklopedi maddelerinden faydalandık.

Kırgız adının kökeni ve Kırgızların ilk devirlerine ait bilgilere V.V Barthold'un eserleri, Mustafa Erdem'in bu alandaki çalışmaları ve Jean Paul Roux'un Orta Asya, Tarih ve Uygarlık adlı eserlerinde ulaştık. Bunların yanı sıra değişik ansiklopedi ve dergilerdeki makalelerden faydalandık.

18.yy'a kadar Kırgız Tarihi bölümünde Rasonyi' nin Tarihte Türklük, yine Barthold'un , ve İbrahim Kafesoğlu'nun eserlerinden önemli bilgilere ulaştık. Hokand Hanlığı dönemine ait bilgilere ise C. M. Malabeyev'in Kırgız Memleketinin Tarihi Adlı eserinden ve V.M. Ploskih'in Kırgız i Kokandskoe Hanstvo adlı eserlerinde ulaştık. Orta Asya'nın Rus işgaline uğramasına ait bilgileri ise Baymirza Hayit; Nadir Devlet , A. Asankanov'un Kırgız Rrespublikasının Tarihi adlı eserlerden aldık. Bu kitapların çevrilmesi işinde dostlarımızın yardımlarını unutamam.

Kırgız tarihinin bundan sonraki devirlerinde daha çok çeviri tekniğini kullanmak zorunda kaldık. Çünkü bu eserler o dönemleri bizzat yaşamış olan insanların ellerinden çıkmıştı. Son dönem Kırgız Tarihi'ne ait bilgileri ise bu alanda çalışmalar yapmış olan Türkiyeli bilim adamlarının eser ve makaleleri ile Rus ve Kırgız yazarların kitaplarından bulup faydalandık.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na üye olan devletlerden biri de Kırgızistan'dır. Kırgızlar, tarihi süreçte Türkistan'ın kuzey-doğu bölgelerinden itibaren çeşitli yerleri kendilerine yurt edinmişlerdir. Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra yerleştikleri bugünkü vatanlarını Tanrı'nın kendilerine bir hediyesi olarak görürler. Onlar ülkelerine "Altın Beşik" adını verirler.

Kırgızlar, çoğunluğu Kırgızistan olarak bilinen ülkede olmakla birlikte Türkistan'ın orta ve doğu kesiminde yaşayan toplumun genel adıdır. Kırgızlar bazı kaynaklarda (özellikle Rus kaynakları) Kara Kırgızlar olarak isimlendirilmektedir. Büyük bir kısmı yüksek yerlerde yaşamaya alışkın olan bu toplum, tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Sovyetler Birliği döneminde açılan okullar, eğitim-öğretimi ülke geneline yaymış olmakla birlikte, (özellikle kırsal kesimde) seviye dünya standartlarının altındadır.

Tarihi değerlerine, kültür miraslarına, örf, adet ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Kırgızların tamamı Ehl-i Sünnet Müslüman olup Hanefi mezhebi ilkelerine göre amel etmektedir. Ancak eski Türk dini inanışları örf, adet ve gelenekler arasında günümüze taşınmış İslam dini ile bütünleşmiş bir halde, hala yaşama imkânı bulmaktadır. Muhtemelen Kırgızlar, yaşayageldikleri acı tarihi süreçte İslami inançlarını bu gelenekler arasında günümüze taşıyabilmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ülkede baş gösteren dini akımlara karşı Kırgızlar, kendilerinin Sünni Müslüman olduklarını ispat yönünde ciddi hareketlerde bulunmaktadır.¹

¹ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara, 2000s. 56

1. Konumu ve Coğrafi Yapısı

Kırgızistan Türklerinin yaşadığı ülke manasına gelen Kırgızistan'ın bugünkü yüzölçümü 198.500 km², nüfusu 5.018.000 (1989'da 4.291.000 ve 1999'da 4.753.003) ve başkenti, özel yönetim statüsüne sahip 793.100 (2001 tahmini) nüfuslu Bişkek (Frunze) şehridir. İkinci büyük şehri Oş'tur (217.000). Kuzeyden Kazakistan, batıdan Özbekistan, güneyden Tacikistan, güneydoğu ve doğudan Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) ile çevrilidir. Resmi adı Kırgız Cumhuriyeti, resmi dili Kırgız Türkçesidir. Çuy, Isık Kөл, Os, Talas, Celalabad, Narin ve Batken adlı yedi idari bölgeye (oblast) ayrılmıştır ve çok partili demokratik bir rejimle yönetilmektedir.²

70-80 doğu boylamı ile 39-43 Kuzey Enlemi arasında bulunan Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın kuzeydoğu köşesindeki dağlık bölgede kurulmuş bir Müslüman Türk Cumhuriyetidir. Kuzeyinde İli ötesi Ala-Too, Küngöy, Kırgız Dağları sırtları ve daha ötede, batıya doğru Çuy Nehri; Batı'da Tanrı Dağları (Tıyan-Şan) silsilesinin güneybatı kısımları (5.000 m. yükseklikte); güneyde İli ötesi dağ sırtları (7.000 m. yükseklikte); doğuda Tanrı Dağları (Tıyan-Şan)'nın orta kısmı (Han Tengri, 7000 m) ve güneydoğuda Kaşgar ve Kak-Şal Dağları ile hudutlanır. Tanrı dağları (Tıyan-Şan) eteklerinin bir kısmını teşkil eden Çu ve Talas nehirleri vadileri ile Fergana vadisi buraya dâhildir.³ Kırgızistan yeryüzündeki hemen tamamı dağlık ülkelerden biridir. Büyük bölümü Tıyan Şan (Tanrı dağları) sistemine dâhil olan dağlar, aralarında yer alan tektonik depresyonlarla (çöküntü çukuru) birbirinden belirgin şekilde ayrılmış sıralar halinde uzanır. Güneyde “dünyanın çatısı” denilen Pamir kütesine ait dağlar bulunur. Bu dağların yükseltisi çok yerde 6000 metreyi aşar. Kırgızistan'ın en yüksek noktası Pobeda doruğudur (7439 m.). Dağların dorukları çok yerde buzullarla kaplıdır. Sadece batıda Fergana havzasının doğu ucu ile kuzeyde Bişkek'ten Kazakistan düzlüklerine doğru uzanan, yöredeki yükseltisi 1000 metrenin altına düşen Kırgızistan için; bu özelliklerinden ötürü “Asya'nın İsviçresi” benzetmesi yapılır.⁴

Kırgızistan akarsu ve göl bakımından zengin bir ülkedir. Dünyadaki en büyük krater göllerinden biri olan Isık Kөл Kırgızistan'da bulunmaktadır. 6.202 km² bir alana

² Mehmet Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara 2004, s. 6; Erdoğan Akkan, “Kırgızistan”, *DİA*, C. 25, s. 441

³ R. Rahmeti Arat, “Kırgızistan”, *İA*, C. 6, İstanbul 1967, s. 735

⁴ E. Akkan, *a.g.md.*, s. 441

sahip olan Isık Göl, 702 metrelik derinliği ile büyük bir su rezervine sahiptir. Ülkedeki irili-ufaklı tektonik kökenli 3000 gölün en büyükleri Isık Köl, Sırı-Çelek, Çatır ve Song Gölleridir. Akarsuların pek çoğu kısa ve coşkun akışlıdır. Yalnız dağlar arasındaki depresyonlara yerleşen akarsuların boyları nispeten uzun, vadilerin tabanları aşadı kesimlerde geniş ve akışları sakindir. Akarsuların hiçbirini denize ulaşmaz. Bunların en önemlisi olan Narın Nehri kaynaklarını Isık Köl'ün güneyindeki dağlardan alır ve batıya doğru akarak Özbekistan'da Siriderya'ya karışır. Kurbaş ve Tur nehirleri de Siriderya'nın kollarıdır. Diğer akarsulardan; Kızılsu Amuderya'ya, Aksu Tarım nehrine ulaşır: Talas ve Çu ise Kazakistan çöllerinde yeraltına sızarak ve buharlaşarak kaybolur. Isık Göl'ün çevresindeki dağların kar ve buzullarından beslenen çok sayıda küçük akarsu da bu göle dökülür. Bu nehirler üzerinde kurulan sayısız hidro-elektrik santrallerinden bol miktarda enerji elde edilir.⁵

İdari yönden yedi bölgeye (oblast) ayrılan Kırgızistan'da, bu bölgeler aynı zamanda coğrafi bölge olarak da bilinir. Bu bölgeler şunlardır: Çuy, Isık Göl, Os, Talas, Celalabad, Narın ve Batken'dir. Bu yedi idari bölge çok partili demokratik bir rejimle yönetilmektedir. İdari bakımdan olduğu gibi, iktisadi bakımdan da ülke bölgelere ayrılmıştır. Bu iktisadi bölgeler şunlardır:

1- Fergana: Ülke nüfusunun % 42'sini barındıran bu vadinin pamuk, ziraat ve hayvan üretiminde de başta geldiği bilinmektedir.

2- Çuy ve Kemi Vadileri İle Ala-Too Etekleri: Bu bölge de ziraat, tütün ve hayvan üretiminde önde gelir.

3- Talas Vadisi: Ziraat, tütün ve hayvan beslemede önde gelen bölgelerden biridir.

4- Isık Göl Havzası: Hayvan besleme, afyon ve hardal yetiştirmede önemli bir merkezdir. Tanrı Dağları (Tıyan-Şan) bölgesi hayvancılıkta ve ziraatçılıkta ileri gitmiştir.⁶

⁵ M. Saray, *a.g.e.*, s. 6; E. Akkan, *a.g.md.*, s. 441

⁶ M. Saray, *a.g.e.*, s. 6

2. İklim

Deniz etkisinden uzak ve yüksek dağlarla çevrili olduğu için ülke topraklarında şiddetli bir kara iklimi hâkimdir: Dolayısıyla yaz ile kış ve gündüz ile gece arasındaki sıcaklık farkı çok belirgindir. Yağışlar azdır. Fakat dağlara yağın karların erimesi ile oluşan ırmaklar ve akarsular, irili ufaklı göller meydana getirir ki bunların tamamı mevcut vadileri sulamaya kâfi gelmektedir. Genellikle 250-350 mm. olan yıllık ortalama vadi tabanlarında 150-200 mm.ye kadar düşer. Öte yandan dağların kuzey yamaçlarında yıllık yağış tutarı 800-900 mm.ye ulaşabilir. Özellikle dağlık alanlar yılın büyük bölümünde karla kaplıdır. Bitki örtüsü iklim ve coğrafi yapıya göre çok değişkendir. Kara ikliminin hüküm sürdüğü Fergana havzası, Bişkek dolayları ve Isık Göl çevresiyle depresyon tabanlarının yaygın bitki örtüsü bozkırdır. Dağların yağışlı yamaçlarınının 2000-2300 m. yükseltiyeye kadar olan kesimlerinde genellikle ormanlar yer alır. Ancak ormanlar ülke yüzölçümünün sadece %6'sını kaplar. Orman sınırının üzerinde yüksek dağ çayırları (alpin çayırlar) ve daha yukarılarda da çıplak kayalıklar, kar ve buzullarla kaplı alanlar bulunur.⁷

3. Nüfus

Yoğunluğu 24/km² olan nüfus öndörde yakın etnik grubun karışımından oluşmuştur. Etnik yapı, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemlerinde ülkenin en verimli topraklarına Ruslarla Ukraynalılar ve Almanların yerleştirilmesi sonucu hızlı bir değişim sürecine girmiş, bu sırada pek çok Kırgız Türkü başta Afganistan ve Pamir yöresi olmak üzere yakın ülke topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. 1925 yılına kadar ülke nüfusunun % 67'sini Kırgızlar oluştururken bu oran 1959'da %40'a kadar , düşmüştür (1959'da toplam nüfus 2.100.000, Kırgız Türkleri 840 000). Etnik yapıdaki son ve köklü değişim 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yaşanmış ve Rus, Ukraynalı ve Almanların büyük kesimi Kırgızistan'ı terk ederken yakın ülkelere göçen Kırgızların bir kısmı anavatanlarına dönmüştür. Birleşmiş Milletlerin 1999 yılı verilerine göre Kırgızistan'ın etnik yapısı şöyle oluşmaktadır: Kırgızlar (%61,7), Ruslar

⁷ E. Akkan, *a.g.md.*, s. 441

(%14,6), Özbekler (%14.4), Ukraynalılar (% 1.4) Ahıska'dan giden Türkler (%1,2), Tatarlar (%1,1), Dunganlar (%1), Uygurlar (%0,6), Almanlar (%0,3), diğerleri (Kazak, Tacik, Azeri, Koreli vb.) %3.7. Bu rakamlara göre Kırgız Türkleri, diğer Türk grupları ile birlikte ülke nüfusunun üçte ikisini (2/3) teşkil etmektedir. Üç buçuk milyon civarındaki bu nüfusun 2,6 milyonunu Kırgız Türkleri teşkil eder. Ülke nüfusunun 900 bine yakını da öteki Türk boyları teşkil etmektedir. Bugün, diğer Türk cumhuriyetlerinde, ve Afganistan'da iki milyonu aşkın Kırgız Türkü yaşamaktadır. Böylece bugün yeryüzünde 5 milyona yakın Kırgız Türkünün yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'ın resmi dili Kırgızca ve Rusça'dır. Fakat uzun süren Çarlık ve Sovyet dönemleri sırasında zorunlu tutulan Rusça halen yaygınlığını korumaktadır. Mayıs 2000'de Rusça da resmi dil olarak kabul edilmiştir. Kırgızlar yine Rusya'nın etkisiyle Kiril alfabesini kullanmaktadır. Ancak Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan Eğitim, Kültür ve Bilimsel Alanlarda İşbirliği Anlaşması (Bişkek, 3 Mart 1992) çerçevesinde Latin alfabesine geçiş çalışmaları yapılmaktadır. Etnik grupların çeşitliliğinin tabii sonucu olarak Kırgızistan'da dini inanışlarda da çeşitlilik görülür. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Kırgızlar, Özbekler ve Uygurlar Sünni-Hanefi Müslüman, Ruslar ve Ukraynalılar ise Hıristiyan'dır (Ortodoks).⁸

4. Ekonomi

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma, sanayiye ve enerjiye dayanmaktadır. Ülkenin coğrafi şartlarından dolayı hayvancılık Kırgız Türkleri'nin en önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. 8 milyon hektarı bulan doğal otlaklarda 11 milyona yakın küçükbaş, 1.1 milyon büyükbaş hayvan ve çiftliklerde 400.000 kadar domuz beslenir. Kırgızistan'ın soylu atları ünlüdür. İpek böcekçiliği önemli ve yaygın bir uğraştır. Kümes hayvancılığı, arıcılık, nehir ve göl balıkçılığının da ekonomiye katkıları vardır. Çalışan nüfusun yarısına yakını geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlar. Tarımın genel ekonomiye katkı payı %40 kadardır. Kırgızistan'da hayvancılığın yanı sıra hayvan ürünleri ile bu ürünlerden oluşan bir ekonomi gelişmiştir. Bu sebepten, Kırgızistan dışarıya et, deri, yün ve halı ihraç

⁸ M. Saray, *a.g.e.*, s. 8; E. Akkan, *a.g.md.*, s. 441-442

etmektedir. Hayvancılıktan sonra en çok gelişen ekonomi dalı tarımdır. Sulanabilen vadilerdeki tarım alanları 1 milyon hektarı geçmektedir. Ülke yüzölçümünün %7'sini teşkil eden bu verimli alanlarda buğday, pamuk, kenevir, tütün, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, mısır, muhtelif meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir. Çalışan nüfusun %34'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmaktadır.

Yeraltı kaynakları bakımından çok zengin olan ülkede 100'den fazla maden çeşidi bulunmaktadır. Bunların başında 5 milyar tondan fazla rezervle kömür gelir ve Orta Asya'daki kömür yataklarının yaklaşık yarısını teşkil eder. Diğer önemli yeraltı zenginlikleri petrol, doğal gaz, cıva, antimuan, altın, bakır, demir, volfram, uranyum ve tuzdur. Akarsular üzerinde kurulan sayısız hidro-elektrik santrallerinden elde edilen enerji 175 milyar kilowatsaati bulmaktadır. Özellikle Narın Nehri üzerinde pek çok santral bulunmakta, ayrıca yenilerinin yapımı planlanmaktadır. Üretilen enerjinin büyük kısmı Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'a satılır. Ülkede pek çok termal ve maden suyu kaynağı bulunmaktadır. Tarıma dayalı sanayi kollarının başında gıda sektörü yer almaktadır: Özellikle konservecilikte önemli gelişmeler olmuştur. Oş yöresi tarihi çağlardan beri ipekli kumaş dokumacılığı ile ünlüdür. Ülkenin çeşitli yörelerinde ondan fazla tekstil fabrikasıyla birçoğu Bişkek ve Oş'ta bulunan kürk, konfeksiyon, deri eşya ve ayakkabı atölyeleri faaliyet göstermektedir. Ayrıca elektronik eşya, makine yapımı ve metalürji alanlarına yönelik sanayi kolları da vardır. Tarım ve yeraltı zenginliklerinin fazlalığına ve enerji üretiminin yeterliliğine karşılık sanayi, sermaye azlığı yüzünden gelişen teknolojiye ayak uyduramamak ve yedek parça bakımından Rusya'ya bağımlı olmak gibi sorunlarla karşı karşıyadır.

Kırgızistan'ın ürettiği ve iyi kalitesi ile meşhur olan standart antimuan dünya pazarlarında rahatlıkla alıcı bulmaktadır. Orta Asya'nın en büyük ipek fabrikalarının çoğu Kırgızistan'da kurulmuştur. Kırgız Türkleri kendi ihtiyaçlarını rahatça karşıladıkları gibi komşu ülkelere de ipek ihraç edebilmektedirler. Kırgızistan'da çalışan nüfusun %27'si sanayi ve inşaat sektöründe faaliyet göstermektedir.

Arazinin dağlık oluşu sebebiyle temel ulaşım karayollarından büyük güçlüklerle sağlanır. Karayollarının uzunluğu 20.000 kilometreye yakındır ve yolcu taşımacılığının % 87'si, yük taşımacılığının % 94'ü karayoluyla yapılır. Rus demiryolu ağının uzantısı olan demiryollarının uzunluğu ise sadece 340 kilometredir. Isık Göl çevresindeki

yerleşim birimleri arasında ulaşım için gemilerden yararlanılır. Bişkek ve Oş'ta uluslararası trafiğe açık havaalanları bulunmakta ve Türkiye-Kırgızistan arasında da tarifeli uçuşlar yapılmaktadır. Kirlenmemiş ilginç tabiatı, özgün kültürel yapısı, misafirperver halkı, dağcılık, kayak, kanoculuk, avcılık (daha çok "berkut" adı verilen şahinle avcılık) at sporları ve özellikle Isık Köl, Oş, Celalabad, Bişkek çevresindeki modern otel, dinlenme tesisi ve kaplıcalarıyla Kırgızistan turizm potansiyeli yüksek bir ülkedir. Ancak gelen turist sayısı henüz sahip bulunulan turizm imkânlarıyla orantılı değildir.

Coğrafi yakınlık, dil engelinin olmayışı ve alt yapı uygunluğu gibi sebeplerle dış ticarete en büyük payı (% 75) eskiden bağlı olduğu Sovyetler Birliği'nin devamı niteliğindeki Bağımsız Devletler Topluluğu almaktadır. İhracat kalemlerini başta elektrik enerjisi olmak üzere tarım ve hayvancılık ürünleri (tütün, pamuk, yün, ham deri vb.), çeşitli ham maddeler (antimuan cıva, demir vb.), kömür, ipekli dokuma ve diğer tekstil ürünleri; ithalat kalemlerini ise buğday, petrol ürünleri, şeker, tıbbi malzeme, ziraat makineleri ve çeşitli mamul maddeler oluşturmaktadır. Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler 24 Mayıs 1991'de imzalanan ekonomik ve ticari işbirliğine dair protokol çerçevesinde giderek gelişmektedir. Türkiye'ye yün, deri, tekstil ürünleriyle çeşitli maden filizleri satılırken Türkiye'den motorlu taşıt, mamul maddeler, seker ve konfeksiyon ürünleri gibi mallar alınmaktadır.

Bu arada, Sovyet idaresinde yaşayan her Türk Cumhuriyetinde olduğu gibi Kırgızistan'ın istiklalini ilan ettiği 12 Aralık 1991'e kadar, ürettiği malların ve yer üstü-yer altı kaynaklarının %93'ünü Moskova idaresinin aldığını unutmamak gerekiyor ki, bu rakam dünya sömürgecilik tarihinde ulaşılan en büyük sömürge düzeyi olmuştur. Bugünkü müstakil Kırgızistan Cumhuriyeti, ürettiği malların çoğunu halkına ayırarak istikbale daha güvenle yol almaktadır.

Ne var ki, 1989-1991 arasında bütün Sovyet dünyasında vuku bulan gelişmeler ekonomiyi altüst etmiş ve her eski Sovyet Cumhuriyeti gibi Kırgızistan da yeniden yapılanma ihtiyacını duymuştur. Bu dönemde başlayan korkunç ekonomik kriz ve

enflasyon 1995 yılına kadar devam ettiği için Kırgız ekonomisindeki gelişmeleri sağlıklı bir istatistikle ağıklamak m¼mk¼n olmamıştır.⁹

⁹ M. Saray, *a.g.e.*, s. 7-8; E. Akkan, *a.g.md.*, s. 442

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRGIZ TARİHİNİN İLK DEVİRLERİ

1. Kırgız Adının Kökeni

Kırgızlar, Orta Asya'nın en eski halklarından. Günümüzde Orta Asya'da yaşamakta olan halklar arasında, herhalde tarihte adına bu kadar erken rastlanan hiçbir halk olmasa gerektir.¹⁰ Kırgızlara niçin bu adın verildiği hususunda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler, çoğunlukla, nakledenlerin kültürel birikimleri, siyasi ve sosyal kimlikleri ile paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla birbirini teyit edenler yanında çelişenler görüşlerde bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Kırgız, Oğuzhan'ın torunlarından biridir. Onun soyundan gelenlere bu isim verilmiştir.

2. Kırgız, “Kır-gez”den gelmektedir. Efsaneye göre, eskiden Türklerin Kalaçhan adında bir hakanları varmış. Yiğit, aynı zamanda zalim olan Kalaçhan, oğlunun kendisine benzemesini kıskanmış ve ona kızmış. Oğlunun yanına kırk kız vererek onu ıssız bir yere göndermiş. Orada onlar çoğalmış ve Kırgızlar meydana gelmiş.

3. Kırgızlar Usunlar'dan meydana gelmiştir. Tiyaşan Dağları'ndan (Tanrı Dağları) İli Irmağı'na kadar olan bölgede yaşamışlar. Sonra da Çüy Irmağı çevresinde yaşayan göçebe bir kavim haline gelmişler.

4. Kırgız, Kırk-yaz anlamında bir kelimedir. Radlof'a göre, Manas Destanı'ndaki Kırgız, “Kırk soy”dan gelmektedir.

5. Her toplumun kutsal bir sayısı vardır. Örneğin Avrupalılar 12'yi, Moğollar 9'u kutsal sayarlar. Türkler de ise kutsal sayı kırktır. Kırgız kelimesi “kırk”a, “ız” çoğul eki eklenerek yapılmıştır.

6. Kırgız, Kırguz'dan gelmektedir. Eskiler ineğin ilk sütü olan “ağız”a, “guz” derler. Kırgız ağıza uyuyan anlamına gelmektedir. Nitekim Uygurlar da önceden “Dokuz Oğuzlar” olarak adlandırılmaktadır.

¹⁰ V. V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya 2002, s. 1

7. Kır-gez. Kır, dağların tepelerine, geçit yerlerine verilen isimdir. Kırgızlar dağlık yörelerde yaşadığı için bu ad verilmiştir.

8. KırGız, kırk er demektir, yani kırk kişidir. Bu da KırGız şekline dönüşmüştür.

9. KırGız, kral kızdan türemiştir.

10. Buyan Han'ın dört nikâhlı karısı, kırk da kuması varmış. Fakat Buyan'ın hiç oğlu olmamış. Kendisinin oğlan istemesine karşılık Tanrı ona hep kız vermiş. Bu şekilde kırk kızı olmuş. Bu kırk kızdan bugün "KırGız" denen millet meydana gelmiş.

11. KırGız sözü bir anlamda "kırk boy"dur. Güney Sibirya'da Yenisey boylarında Türkçe konuşan kırk kadar boydan söz edilmektedir. KırGız sözünün bir diğer anlamı da yok edilemezdir.¹¹

KırGızların Türkçe konuştuğu bıraktıkları yazıtlarla tartışmasız biçimde kanıtlanmıştır. Bunu, Çinlilerin alıntıladıkları ve onlara ad vermede kullandıkları söz dağarcıkları da kanıtlar. "KırGız" sözcüğünün, yukarıda sıralanan anlamları içinde en çok kabul göreni, bilimsel olarak "Kırklar" anlamına gelen kırk-ız sözcüğünden, genel inanışa göre de "Kırk Kız"dan türemiş olduğudur. Bu ikinci inanıştan türeme destanları türetilmiştir.¹²

Bir halk etimolojisine göre KırGız sözü, kırk ve kız sözlerinden teşekkül etmiştir. Rivayete göre bir zamanlar zengin bir hükümdar evlenmek istemiş, adamlarını cenuba doğru göndermiş ve kendisine münasip bir kız aramalarını emretmiştir. Adamları kırk güzel kız bulmuşlar, memleketlerine dönerken bir ırmak kenarında oturmuşlar, içlerinden birisini hükümdara haber vermeye göndermişler, diğerleri de kızları muhafaza için yanlarında kalmıştı. O sırada müthiş bir kış olmuş, soğuktan adamlar ölmeye başlamış, kızların yanında hiçbir erkek kalmamış. Kızlar da bahara kadar beklemişler, kendilerini almak için kimse gelmeyince onlar da bir köpek ile münasebette bulunmuşlar. En nihayet hükümdarın adamları gelmiş, kızları hükümdarın yanına götürmüşler hükümdar bunların hepsinin gebe olduğunu görünce hayret etmiş ve kızarak geri göndermiş, onlar da evvelce buldukları ırmağın kenarına gelerek

¹¹ Mustafa Erdem, *KırGız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara 2000, s. 58-59

¹² V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 1; Jean-Paul Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2006, s. 293

çocuklarını doğurmuşlar ve bu kırk kızın neslinden Kırgızlar vücuda gelmiş. Çok yaygın olan bu inanış –daha sonra başka bir destanda da köpeklerin yerini inekler alacaktır- çok değiştirilerek de olsa Kırgızlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra bile bu efsane devam etmiştir.¹³

Kırgız adının açıklanmasında şunu da dikkate almak lazımdır. Bazı kardeş Türk halklarının adlarında “gız”, “guz”, “gun”, “gur”, “gar”, “gaz”, “ar”, “aş”, “as” gibi benzer unsurlar bulunmaktadır (Oğuz, Gagavuz, Kun, Uygur, Onogur, Bulgar, Suvar, Hazar, Kızık, Cooray, Çuvaş, Tölös). Bu da “Kırgız” adının öz Türkçe kelimeler temelinde ortaya çıkan bir söz olduğu anlamına gelmektedir. Kırgızlar sadece etnik adları ile değil genetik kökenleri itibarıyla da Türk dünyasının bir parçasıdır. M. Ö. II. yüzyıldan başlayarak Proto Türk dünyası beyaz ve sarı ırklar özelliklerini taşıyan halklardan oluşmaya başlamıştı. Eski zamanlarda Kırgızlar beyaz ırka ait özelliklerin baskın olduğu Türk boylarından birisi idi.¹⁴ Kırgızlar, uzun boylu, kumral saçlı, beyaz yüzlü ve mavi gözlü idiler.¹⁵

Çin kaynaklarında adları Kien-kun, K’i-ku, Kie-kou şeklinde transkripsiyon edilen Kırgız adı, Kök Türkçe yazılı metinlerde Kırkız, Tibetçe kaynaklarda Gir-kes şeklinde geçmektedir. Çin yıllıklarında Kırgızları M. Ö. II-I. asırlarda Hunlar zamanındaki olaylar anlatılırken görmekteyiz. Kırgızlardan ilk defa bu ad ile söz eden Arap yazarı İbni Hurdabih’tir. M. S. 565’te Roma İmparatoru II. Justinianus tarafından Türk hükümdarı Dizabul’a gönderilen Zemarh da o tarihte “Kırgız” adını zikretmektedir. Bugün Isık-Köl havalisinde, Tekes, Talas ve Çu Irmaklarının yukarı taraflarında, Altay, Pamir ve Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlar, milattan önceki adlarını günümüze kadar muhafaza edebilen yegâne Türk boyudur.¹⁶

2. XVIII. Yüzyıla Kadar Kırgız Tarihi

Moğollar öncesi dönemdeki Orta Asya’nın doğu kısmının durumu hakkında bildiğimiz hemen hemen bütün bilgiler, Çin’in resmi historiyoğrafi eserlerinden

¹³ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 293; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi I*, Ankara 1946, s. 183; Cemal Anadol, *Orta Asya (Türkistan) Türk Devletleri Tarihi (Selçuklulara Kadar)*, İstanbul 1996, s. 240

¹⁴ Tınçtıkbek Çorotekin, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Genel Türk Tarihi*, Ankara 2002, s. 232

¹⁵ Cemal Anadol, *a.g.e.*, s. 240

¹⁶ W. Barthold, “Kırgız”, *EI*, vol. 5, Leiden 1986, s. 134; Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 1999, s.100; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 139; Cemal Anadol, *a.g.e.*, s. 241

alınmıştır. Burada halk adları, diğer özel isimler, coğrafya isimleri tabii olarak Çince hiyeroglif transkripsiyonlarıyla aktarılmaktadır.¹⁷ Türklerin bilinen en eski yazılı belgelerinden olan Göktürk yazıtlarında da Kırgızlar, tarihleri çok eskiye dayanan Türk kavimleri arasında zikredilmektedir.¹⁸

Zaman olarak, Çin'in resmi historiyoğrafisinin ilk eseri Çin'de "Tarihin Babası" olarak bilinen Sıma Tsyen'in "Şi-Tszi" (Tarih Notları) adlı eseridir ki, kitap M. Ö. 99 yılında tamamlanmıştır. Söz konusu dönemlerde Çinlilerin kuzey komşuları Orta Asya tarihinde ilk defa geniş göçebe imparatorluğunu kuran Hunlar (Hiung-nu) idi. Sıma Tsyen'a göre, Hunlar kuzeyde Gegun, (M. De Groot'un transkripsiyonuna göre Kik-K'un'dur) hükümdarlığını hükmü altına almışlardır. Muhtemelen bu olay M. Ö. 201 yılında meydana gelmiştir. Çinliler gibi Avrupalı âlimler de söz konusu transkripsiyonu Kırgız kelimesini ifade etmek için kullanılan diğer transkripsiyonlara benzetmektedir. Dolayısıyla M. Ö. 201 yılında meydana gelen hadiseler hakkındaki malumat, zaman bakımından Kırgızlar üzerine bilgi veren ilk malumat olarak kabul edilmelidir.¹⁹

Bir müddet sonra bu ilk Kırgızlar, Töles boyları başta olmak üzere diğer bazı Türk boyları ile birlikte Hun İmparatorluğu'nun idaresinde yaşamaya başlamıştır. Bu devirlerde Kırgızlar doğu Hunlarına tabi olarak yaşıyorlardı. Doğu Hun hükümdarı milattan önce 74 yılında ölen ve 20 yıldan fazla Hunlar nezdinde kalan Çin generali Li-ling'i Kırgızları idareye memur etmişti. Daha sonra Hun şan-yü'sü Çi-çi Kırgızları Hun idaresi altına almıştır. Bu esnada Kırgızlar Hunların batısında Hun karargâhından yedi yüz fersah mesafede bulunuyordu. Güneyde Uygurlar vardı.²⁰ Kırgızlarla birlikte anlaşılacak komşuları olarak Dinlin (Ting Ling) halkından da bahsedilmektedir ki, bunlar "Yenisey Ostyakları'nın" ataları olarak bilinmektedir. Buna dayanarak şu hükme varabiliriz ki, Kırgızlar daha o zamanlarda, sonraki dönemlerde olduğu gibi Yenisey Bölgesi'nde yaşamaktaydı. Aslında bu bölgede yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmalar Türklerin M. Ö. II. bin yılından da ötelere kadar uzanan tarihlerinin aynı coğrafi alanda yaşanmış olduğunu göstermektedir.²¹ Kırk beş bin seçkin muharip

¹⁷ V. V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya 2002, s. 1

¹⁸ Feyzullah Budak, *Kırgızistan, Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara 1997, s. 11

¹⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 2-3; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s. 270

²⁰ H. Namık Orkun, *Türk Tarihi I*, Ankara 1946, s. 183; Cemal Anadol, *Orta Asya (Türkistan) Türk Devletleri Tarihi (Selçuklulara Kadar)*, İstanbul 1996, s. 240

²¹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 3; Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 12; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 139

çıkaran bu millet oldukça kalabalık idi. Arazileri yazın bataklık, kışın da kar ile kaplı idi. Bu kavim uzun boylu, kumral saçlı, beyaz yüzlü, mavi gözlü idi.²²

Anlaşılan milattan sonra ilk beş asır boyunca Kırgız halkının mukadderatı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Miladi I. yüzyılın sonunda Hun devletinin yıkılışı ve siyasi üstünlüğün Çinlilerde Syanbi adı altında bilinen halkın eline geçmesinin Kırgızlara nasıl tesir ettiği hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.²³ M. S. II. ve III. yüzyıllarda bu Türk boylarının Hun idaresinden çıkarak bölgede dağınık bir şekilde yaşadığı anlaşılmaktadır.²⁴

618'den 907 tarihine kadar hâkimiyet sürmüş Tan Hanedanı tarihinde (Taş-şu), erken dönem Çin tarihi eserlerinden farklı olarak Kırgızlar hakkında kıyaslanamayacak derecede daha detaylı bilgiler bulmaktayız. İlk defa, coğrafik olarak Kırgızların nerede yaşadığı ve Kırgız ülkesini diğer ülkelere bağlayan yollar doğru bir şekilde tespit edilmektedir. Aynı zamanda ilk defa Kırgız halkının fiziki tipi ve dili hakkında bilgiler verilmektedir. Bunun dışında, sözünü ettiğimiz bilgiler hemen bu dönemlerde başlamış olan Arap coğrafyacılarının bilgileriyle tamamlanabilmektedir ve nihayet fevkalade önemlisi Kırgızlar “Orhon Yazıtları” olarak adlandırılan söz konusu dönemlerde Moğolistan'da saltanat sürmüş Türkler tarafından başlıca olarak Orhon Nehri üzerinde bırakılmış tarihi yazıtlarda birkaç defa zikredilmektedir.²⁵

Miladi VI. yüzyıldan itibaren netleşen tarihi verilere göre Kırgızlar, 560 yılında Mo-kan Kagan idaresindeki Kök Türklerin tabiiyetine girmiş ve yaklaşık bir asır boyunca Kök Türk idaresinde yaşamışlardır. Daha sonra Kök Türklerin fetret devrinde (648'lerde) Çin'e bağlanarak faaliyet gösterme çabasında olduklarını, ancak 699'da Kök Türk hâkimiyetini tanımak zorunda kaldıklarını görüyoruz. 709 yılında Kırgızlar bir Türk boyu olan Çiklerle işbirliği yaparak Kök Türklere isyan etmişlerse de, 710 yılında tekrar itaat altına alınmışlardır.²⁶ Kök Türk kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Kök Türklerin Kırgızların üzerinde hâkimiyet tesisi pek kolay olmamış ve her iki dönemde de ancak uzun ve çetin mücadelelerden sonra Kök Türklerin hâkimiyet

²² H. Namık Orkun, *a.g.e.*, s. 183; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 9

²³ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 6

²⁴ Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 12

²⁵ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 8

²⁶ Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara 1999, s. 101

kurması mümkün olmuştur.²⁷ Bu dönemde Kırgızlar ticaret sayesinde oldukça zenginleştiler.²⁸

Kök Türk Kağanlığının yıkılışından sonra Uygurların başa geçmesine de muhalefet eden Kırgızların, 752 senesinde Tokuz-Oguzlarla bir ittifak yaptıklarını görüyoruz. Bu birliğe büyük bir Türk boyu olan Karluklar ve Çikler de katılmışlar, ancak Uygur Kağanı Moyun-Çor'un usta siyaseti ve gücüne karşı hiçbir muvaffakiyet gösterememişlerdir. Bir süre sonra onların Uygur Kağanlığından ayrılmak istediklerine şahit oluyoruz. Uygur kağan sülalesinin değişmesi sırasında da önemli bir rol oynamışlardır.

Uygur Kağanı Böğü, Kırgızlar üzerine bir sefer düzenlemişti. O, Çin'e de bir akın yapmak istiyordu. Onun bu fikrine bakanlarından Tun Baga Tarkan karşı çıkmıştır. Kırgızlardan da yardım gören Tun Baga Tarkan, Böğü'yü tahttan indirmiştir. Bu tarihten sonra Uygur Kağanlığında Kırgızların üstünlüğü görülmeye başlar. Ancak IX. yüzyılın başlarında Uygurlarla yaptıkları bir savaşta büyük zayıyat vermelerine rağmen, 839 yılının sonunda Uygur kağanını öldürerek, Uygur Devleti'nin kuzey kısmını işgal etmek suretiyle asırlardan sonra ilk defa merkezi Ötüken olmak üzere bir Türk Devleti'nin idaresini ele almışlardır. Ötüken'deki Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızlar, Kögmen ve Songa-Yış'ın kuzey bölgelerinde yaşıyorlardı. Yani bugünkü Hakasların yurdunda bulunuyorlardı.²⁹ Kırgızlar, Uygurları tamamıyla boyun eğdirememişlerdir. Başkentini Kırgızların eline geçmesine rağmen 841'de Uge adlı yeni bir Uygur Kağanı ilan edilmiş ve bu kağan düşmanları ile 847'ye kadar mücadele etmiştir. Fakat o, kendi asi tebaaları ile savaşırken ölmüştür. Bundan sonra Uygurların bir kısmı Moğolistan'ın fatihleri Kırgızlara boyun eğmişler, diğer bir kısmı da güneye gitmiş ve buralarda biri Turfan'da, diğeri Gancjou Bölgesi'nde olmak üzere iki prenslik kurmuşlardır. Moğolistan'daki egemenlik tamamıyla Kırgızlara geçmiş, böylelikle Kırgız Devleti, Orta Asya'nın doğu kısmındaki en önde gelen büyük göçebe devlet durumuna gelmiştir.³⁰

²⁷ Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 13; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 11; Cemal Anadol, *a.g.e.*, s. 241

²⁸ Mehmet Saray, "Kırgızlar", *DİA*, C. 25, Ankara 2006, s. 443

²⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 18; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s. 101-102; Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 13; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 139

³⁰ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 20-21

İmparator İ-Tszun (860-873)'un saltanatı döneminde Çin'de üç Kırgız Elçiliği bulunmuştur. Uygur muzaffer daha 847 yılında, yani baş düşmanı Uge'nin öldüğü yıl vefat etmiştir. Tan Şu'da onun en yakın halefinin adı ve unvanından söz edilmekteyse de ne o, ne de sonraki diğer Kırgız Kağanları hakkında başka malumatlara rastlanmamaktadır.³¹

Kırgızların Asya'daki hâkimiyetleri uzun süre devam etmemiştir. 924 tarihinde Kıtanların saldırılarına dayanamayarak Ötüken'den ayrılmışlar, daha batıya (bugünkü Kırgızistan'a) doğru çekilmişlerdir. X-XII. yüzyıllar arasında Karahanlıların hâkimiyeti altında yaşayan Kırgızlar, bu dönemde Kırgızistan toprakları üzerinde büyük şehirler meydana getirmiş ve halkın daha çok tarım ve ticarete yönelmesi sonucunda önceleri genellikle göçebe olarak hayvancılıkla uğraşan Kırgızların sosyo-ekonomik yaşantısında büyük değişimler meydana gelmiştir. Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmelerle birlikte Kırgızların kültür hayatında da önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve Türk dilinin ilk şaheseri "Kutadgu Bilig" Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından bu dönemde ortaya konulmuştur.³² Daha sonra XIII. yüzyılın başında (1207) Merkitleri ve Naymanları itaat altına alan Moğol hâkimiyetini tanımışlardır. O zaman ki Kırgız hükümdarı Urus-Inal, Moğollara karşı kahramanca müdafaada bulunmuş olmasına rağmen Çingiz Han'ın ordularına mağlup olmaktan kurtulamamıştır. 1217'de Moğol hâkimiyetine isyan ettiklerini gördüğümüz Kırgızların ayaklanması kanlı bir şekilde bastırılmıştır.³³

Kırgızlar, Moğolistan'da hâkimiyet sürmüş son Türk kavmiydi. Kırgızların mağlubiyetinden sonra Moğolistan yeni bir etnoğrafik karakter kazanmıştır ki, bu karakter günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Moğolistan'daki Kırgız hâkimiyetinin kısa sürmesine rağmen Moğollar arasında Kırgızlar hakkında hatıralar günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Belki de bu, Kırgızların ülkenin Moğolların eline geçmesinden önce Moğolistan'da yaşamış ve hâkimiyet sürmüş son halk olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün Batı Moğolistan'dan hemen hemen Orhun'a kadarki sahada bulunan eski mezarlara "Kırgız Mezarları" denmektedir. Üstelik gerçekte Kırgızlara

³¹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 23

³² Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 14

³³ Saadetin Gömeç, *a.g.e.*, s. 102; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 140; L. Rasonyi, *a.g.e.*, s. 174

değil onların selefleri Uygurlara ve diğerlerine ait mezarlar da buna dâhil edilmektedir.³⁴

Kırgızların bugünkü yurtlarına ne zaman geldikleri hususunda Rus ve batılı araştırmacılar arasında münakaşalar vardır. Bunlardan bazıları Kırgızların Tanrı Dağlarına XVI-XVII. Yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia etmişlerdir. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kırgızların bir kısmının Yenisey’de oldukları söylenirken, bir kısmının da X. yüzyılda Tanrı Dağlarında oldukları zikredilmiştir. Buna karşılık Reşideddin, Sibir’den bahsederken buranın Kırgız bölgesinin kuzey-doğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin’in bu izahına da dayanarak Kırgızların Tanrı Dağları mıntikasını yurt tutmalarının kesin tarihi olarak Moğol istilasını sonrasını gösterebiliriz.³⁵

1217 yılında Moğol yönetimine karşı başlattıkları isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Kırgızlar XIV. asrın sonuna kadar Moğol hâkimiyeti altında kaldı. Ancak 1399 yılında yanlarına Oyratları da alan Kırgızlar, Moğol yönetimine karşı başlatılan ikinci isyan ile yeniden bağımsızlıklarına kavuştular. Fakat o dönemde amansız bir hâkimiyet mücadelesinin hüküm sürdüğü Orta Asya’da gerekli şartlara erişmeden bağımsız kalmak kolay değildi. Nitekim Kırgızlar kısa bir bağımsızlık döneminden sonra 1425 yılında Özbek hâkimiyeti altına girdiler ve daha sonra Özbeklerin Moğol saldırıları karşısında tutunamaması sonucunda kuzeydeki Kazakistan bozkırlarına çekilerek Kazak yönetimi altında Kazaklarla birlikte yaşamaya başladılar.³⁶

Asya’da Moğol hâkimiyeti sona erdikten sonra Kırgızlar önce Kalmukların idaresi altına girmişler ve sonra 1703 yılında Tanrı dağlarının güneybatı taraflarına göç ederek, kısa bir süre önce kurulmuş olan Hokand Devleti’nin hâkimiyetini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu iltihak ile kısa sürede hem nüfusun ve hem de askeri gücün çoğunluğunu ele geçiren Kırgızlar, çok geçmeden Hokand Devleti’nin yönetimini ele aldılar. Böylelikle Kırgız Türklerinin tarihinde yeni bir bağımsız devlet dönemi başlamış oldu.

³⁴ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 36-38

³⁵ Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s. 102-103

³⁶ Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 15

18. yüzyıl, daha önceki Moğol, Türk ve İranlı fatihlerin hanedanlık miraslarını devralan üç hanlığın –Buhara, Hive ve Hokand’ın- siyasi olarak konumlarını güçlendirmeleriyle ön plana çıkmaktadır. Buhara ile Hive askeri üstünlük sağlayabilmek için mücadele etmekteydi; ancak daha kritik mücadele Buhara ile Hokand arasındaki verimli Fergana vadisini ele geçirebilmek için sürdürülmekteydi. Üç hanlık arasındaki amansız mücadele, Rusya’nın tecavüzlerine karşı ortak bir direniş gösterilmesini engellemiştir.³⁷ Hokand devletinin XVIII. yüzyıl boyunca giderek Orta Asya’da nüfuzlu bir konuma yükselmesi Buhara Emirliği’nin husumetini çekmiş ve XIX. asrın başlarında Hokand Hanı Ömer Han (1809-1822) ile Buhara Emiri Haydar Şah (1800-1826) arasında başlayan rekabet ve çekişme, Orta Asya Türklüğünün en büyük talihsizliklerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Öyle ki bu hanlıkla aralarındaki rekabeti, Osmanlı İmparatorluğuna biat etmek suretiyle ondan bir diğerine karşı destek sağlamak için İstanbul’a elçiler göndermek noktasına kadar tırmandırmışlar. Fakat bu amansız mücadele sadece Rusların Orta Asya’daki hâkimiyet planlarını uygulama koymak için müsait bir zemin hazırlamaktan başka bir şeye yaramamıştır.³⁸

³⁷ Steven Sabol, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 587

³⁸ Feyzullah Budak, *a.g.e.*, s. 15-16

İKİNCİ BÖLÜM

HOKAND HANLIĞI İÇERİSİNDE KIRGIZLAR

1. Hokand Hanlığının Kuruluşu ve Kırgızların Hanlıktaki Faaliyetleri

Hokand Hanlığı 18. yüzyılın başlarında Buhara Emirliğinden ayrılarak Fergana Vadisinde bağımsız devletin kurulmasıyla başlar. Bilindiği gibi Altın Ordu Hanlarından Özbek Han'ın torunu Ebulhayr, Timurlular arasında çıkan harplerden bıkan ve Fergana vadisinde toplanan bir grup halkı teşkilatlandırarak 1425'te bir devlet kurmuş ve adına da dedesi Özbek Han'ın adını vererek "Özbek Devleti" demişti. Bu devlet 1460'ta ikiye bölünmüş ise de, 1506 yılında başına geçen Muhammed Şeybani Han zamanında bütün Orta Asya'yı hâkimiyeti altına alarak bir imparatorluk haline gelmişti. Ne var ki Muhammed Şeybani Han, 1510 yılında İran'da Şii Safevi Hanedanını kuran Şah İsmail tarafından yenilince hem hayatını kaybetmiş, hem de devleti ikiye bölünmüştü. Buhara merkez olmak üzere Özbek Devleti yeniden toparlanmaya çalışırken 1511'de Hive'de kurulan yeni bir Özbek Devleti istiklalini ilan etmişti. Bu iki devlet birleşeceği yerde, birbiriyle uğraşmaya başlayınca, bir kısım halk, tıpkı Timurlular devrinde olduğu gibi her iki tarafı reddederek yeniden Fergana vadisinde toplanmaya başlamışlardır. İşte Buhara ve Hive Hanlıklarının siyasetinden memnun kalmayan bu insanlar Hokand Hanlığını kurmuşlardır.³⁹ Hanlığın kurucusu Şâhruh, Özbeklerin Ming kabilesine mensuptur. Bu kabile, Şeybani Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana'ya göç etmiştir. Şeybaniler'in 1599'da ortadan kalkmasının ardından Doğu Türkistan'da ve daha sonra Siriderya'nın kuzeyinde Çadak'ta ikamet eden Hoca ailesi Fergana bölgesinde idareyi ele geçirip ülke topraklarını aralarında taksim etti. Şâhruh, Hoca ailesinin hâkimiyetine son vererek 1710 yılında merkezi Hokand olmak üzere Fergana Hanlığı veya Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti'ni kurdu.⁴⁰ XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başında Kırgız halkının önemli bir kısmı Fergana vadisinde Aksu, Andican, Alay, Hisar ve Hokand bölgelerinde yaşıyorlardı.⁴¹

³⁹ Mehmet Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara, 2004, s. 41

⁴⁰W. Barthold, "Khokand", *EI*, vol. 5, Leiden 1986, s. 29; Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 215

⁴¹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 41-42

Hokand'ın kurucusu Özbek Şahruh Bey idi. Hanlığın halkı Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Taciklerden oluşuyordu. Hokand Hanlığı Kırgız boylarını kendi topraklarına dâhil etse⁴² bile vergi ve asker hizmeti dışında Kırgızların siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatını değiştirecek girişimlerde bulunmadı.⁴³ Hokand Hanlığı Kırgızistan'da sağlam idari yönetim sistemini kuramadı. Hokand yöneticileri Kırgız beyleri ile ittifak kuruyorlar, ancak Kırgızların bağımsızlıklarına dokunmuyorlardı. Hokand Hanlığı bütün Türkistan topraklarına sahipti ve Türkistan halklarını içine alıyordu. Bu yüzden Hokand Hanlığında yaşayan halklar hanlığın siyasi işlerine aktif katılıyorlardı. Hanlığın iktidar paylaşımında Kırgızlara binbaşı, amir, leşker, atalık, naib, inak⁴⁴ gibi ünvanlar veriliyordu. Hokand Hanlığı, Kırgızlar ile ilişkileri sağlam tutmak için Kırgızların tesirli insanları ile dünür ve akraba olmaya özen gösteriyorlardı. Narboto Biyinin oğlu Alim Han annesinin akrabaları olan Kırgız Momunbek ile Iriskulbek'i komutanlığa atamıştı. Madali Han'ın döneminde Kırgız Nüzüp (Yusup) binbaşılık görevi üstlenmiş, Kırgızların Adigine boyundan Satıbaldı, Talas'tan Acıbek ve diğer etkili insanlara 'datka' ünvanları verilmişti. Bu insanlar sadece Kırgızlar için değil, aynı zamanda Hokand Hanlığının siyasi hayatında önemli hizmetlerde bulundular.

Madali Han'dan sonra tahta geçen Şerali Han (1842-1845) çocukluğunu Çatkal ve Talas gibi Kırgızların topraklarında geçirmişti. Onun anası ve iki eşi de Kırgız'dı. Şerali Han'ın zamanında Kırgızların etkinliği artmış ve başvezirliği Alımbek Datka (1838-1862), binbaşılığı Nüzüp (1842-1844), Kasım (1853-1856), atalık görevini Alımkul (1863-1865), naipliği⁴⁵ Atabek, inaklığı⁴⁶ Şerali, eşik ağalığını Kıdır Biy gibi Kırgızlar yapmıştı. Bunun dışında Kırgızların önde gelenlerine parvanacı,⁴⁷ datka,⁴⁸ pansat⁴⁹ gibi yüksek dereceler uygun görülmüş ve bunlara büyük saygı gösterilmişti.

⁴² V. M. Ploskih, *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, Frunze 1977, s. 88, 98, 106

⁴³ C. M. Malabaev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek 1999, s. 81

⁴⁴ *Kırgız SSR Tarihi*, I. Kitap, Frunze 1973, s. 264; *İstoriya Gosudarstva i Prava Uzbekistana*, I. Kitap, Taşkent 1969, s. 80

⁴⁵ Naip: Piyade ve topun komutanı.

⁴⁶ Inak: Süvari komutanı.

⁴⁷ Parvanacı: Buhara ve Hokand Hanlıklarında handan sonraki ve en yüksek makam. Fars dilinde 'parvana', Hanın emri sözünden alınmıştı. Sonraları 'parvanacı' başkomutan, ordu başkanı anlamına gelmiştir. Hokand Hanlığı zamanında 'parvanacı' binbaşı anlamına da geliyordu

⁴⁸ Datka: 1) Buhara ve Hive Hanlıklarındaki makam derecesi. Datka, gelen şikâyetleri Hana bildiren ve şikâyet sahiplerine yazılı ya da ağızdan cevap veren kişidir. Fars dilinde 'adaleti seven, adaleti isteyen, adaletli' anlamına gelmektedir. 2) Hokand Hanlığındaki büyük beğlerin üstlerine verilen askeri unvan. Bu ünvanı alanlar Hokand Hanlığının siyasetini belli bir derecede yürütmeye yetkililerdi.

⁴⁹ Pansat: Orta Asya'daki Buhara ve Hokand Hanlıklarında beş yüz asker başkanı. Tacik dilindeki 'beş yüz' sözünden alınmıştır.

Hudayar Han'ın anası Carkın Ayım, başvezir Alimbek Datkanın eşi Kurmancan Datka gibi Kırgız kadınları Hokand Hanlığında büyük rol oynadılar. Onların kararlarına göre Hanlıkta bazı önemli meseleler çözülyordu. Sonuç olarak Kırgızların Hokand Hanlığında etkili yeri vardı.

1842 yılında Hokand Hanlığı'nda Çatkal ve Talas'ta yaşayan Şerali Han tahta geldikten sonra, Isık Göl'ün Orto Tokoy adlı yerinde kurultay gerçekleşti. Kurultaya Kırgızların Sarbağış, Bugu, Sayak, Solto, Saruu, Kuşçu, Çerik boylarının temsilcileri çağrıldı. Kurultayda Sarbağış boyunun manapı Ormon Han seçilerek ilan edildi. Ormon Han'ın kanunları kabul edilip bayrağı belirlendi. Asker komutanı olarak akrabası Törögeldi, danışmanı olarak Cantay adlı tanınmış manap⁵⁰ atandı. Ormon Hana Hokand Hanlığı parvanacı ünvanını verdi.

Kırgız boylarının bu Hanlığı 10 yıl kadar sürdü ve Kırgız boyları arasındaki anlaşmazlıkları azalttı.⁵¹ Kırgızların Bugu ve Sarbağış boyu iktidar ve toprak için birbirine karşı mücadele etmeye başladılar. 1854'ün yaz aylarında bu iki boyun savaşında Ormon Han yaralandı ve vefat etti. Sonra öç almak için Sarbağış boyu Bugu boyuna sefer başlattı. On yıl kadar süren savaştan ve kan dökülmesini engellemek için Bugu boyu Rusya'dan yardım istedi.⁵² Rus birlikleri Tokmok civarındaki Kırgızların köylerini talan edip hayvanlarını götürürken Kırgızların Sarbağış boyu Ruslara saldırdı ve 17 Rus'u öldürdü. Sarbağış boyunun verdiği kayıp ise çoktu.⁵³ 17 Ocak 1855'te Bugu boyu Rusya'nın tabiyetine girdi. Kırgız boylarının arasında anlaşmazlıklar, biraraya gelememe ve Kırgız Hanlığının düşüşü, Rus İmparatorluğunun Kırgız boylarını ele geçirmesinde çok kolay şartlar oluşturdu.⁵⁴

Türk kavimleri içine Rus yayılmasının başlangıcından beri Türklerin veya Müslümanların birleşik ve teşkilatlı gayretleri mevcut değildi. Türk kavimlerine mensup fertler, sadece Türk ırkına mensup olduklarını ve bundan maada Müslüman olduklarını bilirlerdi. Bunlar arasında sadece ırk ve dil birliği değil aynı zamanda İslam'a mensup olmaları dolayısıyla din birliği de vardı. Türk milli grupları, Kırım Türkleri, Tatar Başkirler, Azerbaycanlılar, Avarlar, Balkarlar, Kabardinler, Dağıstanlılar, Türkistan

⁵⁰ Manap: Sovyet dönemine kadar Kırgız toplumunda halkı yöneten beğler.

⁵¹ C. M. Malabaev, *a.g.e.*, s. 85

⁵² V. V. Barthold, *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek 1997, s. 62

⁵³ P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy, *Puteşestvie v Tyan-Şan, 1856-1857gg*, Moskova 1946, s. 112

⁵⁴ C. M. Malabaev, *a.g.e.*, s. 88

Türkleri (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Kıpçaklar, Kara Kalpaklar ve Tacikler dahil) dil, örf-adet ve din bakımından, biri diğere yabancı sayılmazlardı. Bu hususiyetlerine rağmen Türk kavimlerinin ileri gelenleri asla aralarında bir işbirliği kuramadılar. Tehlikeli zamanlarında dahi beraber çalışmadılar. Onların bu uyuşmazlığı Rusların, memleketlerine yayılmasını kolaylaştırdı. Rus hâkimiyeti altında da teşkilatlı siyasi bir harekete geçemediler. Ruslar da siyasi sebeplerden ötürü bu çabalara engel oluyordu.⁵⁵

2. Kuzey Kırgızistan'ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Kırgızistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi, XIX. yüzyıl siyasi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Kırgızistan'ın işgali 1855 yılında başlamış ve yaklaşık 21 yıl devam etmiştir. Bu yayılma süreci genel olarak 1876 yılının yazında Alay Kırgızlarının boyun eğdirilmesi ile tamamlanmıştır.

Bu işgal bilimsel açıdan tamamıyla ayrı görüşler ortaya çıkaran oldukça karışık bir konudur. Sovyet döneminde araştırmacıların bu konuya karşı tutumu, siyasi durum, ideolojik sansürün artırılmasına, parti yönetiminin görüşlerine göre dinamik bir şekilde değişmiştir. Araştırmacılar Rusya'nın tüm Orta Asya'yı işgal etmesini ilk başta (1920-1930'lu yıllar) yayılma olarak nitelendirmiştir, daha sonra (1950'li yıllar) bunun bir katılma olduğuna dair görüş ortaya koymuşlardır. 1960'lı yılların başında ise bilim çevrelerine Kırgızistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak katıldığı görüşü zorla kabul ettirilmiştir. Bakış açısının aniden değişmesinin nedeninin, o dönemdeki cumhuriyet yönetiminin doğrudan konuya müdahale etmesi ve “önderlerin” olabilecekleri iyi tahmin etmesinin gereği olduğu herkes tarafından biliniyor.

Kırgızistan'a gelince Rusya onun tabiat şartları ve jeopolitik konumuyla ilgilenmiştir. Rusya, Orta Asya'daki politikasını aktifleştirmeden önce Doğu Türkistan ile devamlı ticari ilişkilerini güçlendirmeye başlamıştır. Kaşgar ve Kuka'ya giden kervan yolunun bu bölgeden geçmesi Kuzey Kırgızistan'ı işgal etmek için elverişli şartlar doğurmuştur.

⁵⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 199

Çar hükümetinin Kırgızistan aralarında olmak üzere Orta Asya'yı işgal etme sürecini hızlandırmasına İngiltere ile olan sıkı rekabet neden olmuştur. Rusya, Asya sınırlarını İngiltere'nin sömürgesi altında bulunan bölgelere ilerleterek İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmasını durdurmaya, Avrupa'daki uluslar arası siyasetini daha da yumuşatmaya çalışmıştır. Çar ordusunun Generali M. G. Çernyayev bununla ilgili olarak: “Bizim ilerlememizin amacı, İngilizleri Hindistan'dan dışarı atmak değil, buradaki birliklerini daha da artırmaya mecbur etmektir. Bu ise onun Avrupa'da zayıflamasına yol açacaktır” demiştir.⁵⁶

Bugu boyundan sonra Rus İmparatorluğu bütün Kuzey Kırgızistan'ı alma planlarıyla harekete başladı. İlk adım olarak Çüy, Narın, Talas bölgelerindeki Hokand setlerini ele geçirmeyi düşündü. Bu planı gerçekleştirmek için 1859'da Kazakların Ulu Cüz'ü ile Kuzey Kırgızistan'ın ortasındaki sınırına Kastek savunma hattını kurdular. Ağustos 1860'ta Albay Simmerman yönetimindeki Rus askerleri Tokmok setini kuşatarak top atışına tuttu. Ruslar 27 Ağustos'ta Tokmok'u aldılar. Çok geçmeden 4 Eylül'de de Bişkek alındı. Bu savaşta Ruslara karşı olmalarına rağmen Çüy Kırgızları açık savaştan çekindi ve dağlara göç ettiler. Kırgızların bu tutumundan dolayı Sibiry Genel Valisi Simmerman'a yazdığı talimatında Kırgızların boy başkanları Ümötaalı, Törögeldi ve Cantay'ı tutuklamasını istedi. Fakat Cantay, zamanında Ruslarla arası iyi olan Şabdan'ı Simmerman'a göndererek kurtulmasını bildi.⁵⁷

5 Şubat 1860 yılında Ala-Too Valisi Albay G. A. Kolpakovskiy, Yüzbaşı Jerebyatnov komutasındaki Rus Kozak grubunu Verniy'dan Isık Köl'e gönderdi. Onun peşinden Venyukov'un başında bulunduğu birliğin de Balıkçı'ya gelmesi gerekiyordu. Birliğin en önemli görevi vadide Rus hâkimiyetini güçlendirmektir. Mayıs ayında kararlı hareketlere geçmek amacıyla Albay Kolpakovskiy birliklerin başına kendi geçerek Isık Köl'e saldırdı ve Hokandlıları hızlı bir şekilde püskürttü. Bu zamana kadar Rus Çarı'nın hakimiyetini kabul etmemiş Murataalı, Tilekmat ve Çoh Karaç başkanlığındaki tüm manapları işgal etti. Kolpakovskiy, manapları, “ileride yemini bozdukları halde altındakilerin hiç affedilmeyeceğini, hainlik edenlerin başlarının kesileceğini, köylerinin ise soyulacağını” tehdit ediyor. Rusya'ya sadık olan manaplara ise değerli hediyeler ve

⁵⁶ Toktorbek Ömürbekov, “Sömürge Döneminde Kırgızlar”, Çeviren: Liliye Sabirova, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 616

⁵⁷ A. Asankanov vd, *Kırgız Respublikasının Tarihi*, Bişkek 2000, s. 169

yüksek ödüller vermiştir. Isık Köl boyunun kuzeybatısındaki Sargabış manaplarını, şimdi ise Rus birlikleri sıkıştırılmaya başlamıştı. Onların birçoğu, Tanrı Dağlarına (Tyan-Şan) göçmek zorunda kalmıştır. Çok geçmeden eylül ayının ortalarında Rus birlikleri Verniy'a döndü. Hokand Hanı, bu fırsattan faydalanarak Taşkent'teki Valisi Kanaat-Şaa'ı Çüy'e gönderdi. Kanaat-Şaa'nın birlikleri 20 bin Sarbaz ve 10 toptan oluşuyordu. Birbirine karşı duran taraflar 29 Eylül 1860 tarihinde Uzun-Ağaç'ta yine çatışmışlardır. Rus birliklerinin galip gelmesiyle sonuçlanan bu çatışmaya, Alimbek-Datka komutasındaki Kırgızlar katılmıştır. Alimbek-Datka, emri altına Narın, Ketmen-Töbö ve Çüy'den 12 bin Kırgız askerini toplamıştır. Ayrıca bu savaşta Şabdan Cantayev'in cigitleri de Ruslara karşı savaşmıştır. Şabdan bu çatışmaya kadar Kanaat-Şaa ile sıkı ilişkiler kurmuştur.⁵⁸

Ekim 1860'ta Hokand Hanlığı'nın askerleri Rusların Uzun Ağaç'taki kampını kuşattığında, Çuy Vadisinin Kırgızları da Ruslara karşı savaştı. Fakat bu savaşta yenilgiye uğradılar. 1861'de Tokmok ve Bişkek setleri Hokand Hanlığına geçti ve savunma hattı tekrar düzeltildi.⁵⁹

Çuy Vadisi Kırgızlarının 1862'de Kazak ve Hokand Hanlığı ile olan anlaşmazlıklarını fırsat bilen Rusya, tekrar Çuy ve Kemin'e sefer düzenledi. 13 Ekim 1862'de Bişkek'i Rus bölükleri kuşattı ve Hokand askerleri ile savaştı.⁶⁰ 26 Aralık'ta Bişkek hattını Ruslar ele geçirdi. Aynı yıl Ruslar Bişkek ve Tokmok şehrine hâkim oldular. Mayıs 1863'te Kurtka ve Cumgal'daki Hokand askerlerini savaşmadan ele geçirdiler. Gönüllü olarak Rus tabiiyetine geçmeyen Kırgız boy liderlerine ve batırlarına Rus sömürücüleri güç kullandı, tasfiye uyguladı, hapse attı. Örneğin Bugu boyunun batırı Balbay Ruslarla çatışmaya girerek başını eğmedi ve Çin'e kaçtı. Fakat Ruslar Balbay'ı tuzağa düşürerek yakaladılar ve Alma Ata'da hapiste işkence ederek öldürdüler. Sarbağış'ın tanınmış manabı Adıl Ruslara karşı mücadeleye hazırlık yaparken 1857'de Rus sömürgeciler tarafından tutsak edildi ve Alma Ata'da hapiste yatarken zehirlenerek öldürüldü. Birlikten yoksun Kırgızlar Rusya tabiiyetine girmekten başka çare bulamadılar. Rus askerleri 1863'te Isık Köl'ün kıyısında ilk kez kışı geçirdi ve Kırgızistan'ın kuzeyinde Rusların iktidarı oluştu.

⁵⁸ Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 618-619

⁵⁹ T. Ömürbektegin, T. Çorotegin, *Tüндүк Киргизстандын Орусияга Каратılışı*, Bişkek 1992, s. 15

⁶⁰ Malabaev, *a.g.e.*, s. 90-91

1864'te Verevkin'in askeri bölüğü Türkistan'ı, Çernyaev'in bölüğü Oluya Ata ile Çimkent'i basıp aldıktan sonra, Sibiry ve Siriderya savaş çizgileri birleşti.⁶¹ Rusya'nın Çüy ve Isık Göl'deki iktidarı iyice sağlamlaşmış oldu. 1864'te Suusamır ve Ketmen Töbö halkı Rusya'ya baş eğdiğini bildirdi.

1867'de Albay Poltoratskiy'in Tanrı Dağı'na yaptığı seferde bu bölgede yaşayan Kırgızlar da tamamen Rusya'ya bağlandı. İsyan edip karşı çıkan Ümötöali, Ruslara karşı savaşını durdurmuş ve baş eğmişti.

1855-1867 yıllarında Kırgızistan'ın kuzeyinde yaşayan Kırgız boyları bir bir Rusya İmparatorluğuna geçirildi.

3. Hokand Hanlığının Ruslarla Mücadelesi

Hokand Hanlığı'nın siyasi durumunun kötüleşmesi, bu dönemin ayırt edici özelliği olmuştur. Saray darbeleri, sürekli ayaklanma ve isyanlar, hanların sık sık değişmesi, devletin tabanını sarsmıştır. Bu nedenle Rus birliklerinin iki yönden, Siriderya ve Sibiry bölgesinden Türkistan'a doğru ilerlemesi, onların Kırgızistan'ın güneyine girmesini kolaylaştırmıştır.

Daha önce olduğu gibi bu yıllarda Kırgız feodallerinin üst tabakası Hokand'ın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmışlardır. Siyasi olaylarda en önemli rolü Alay Kırgızları ve Hokand Hanlığı ile sınırı olan bölgelerde oturan Kırgızlar oynamışlardır. Onlar çoğu zaman, tahta çıkmaları için bazı adaylara destek olmuşlardır. 1850'li yılların sonunda Alay Kırgızlarının ünlü Hükümdarı Alımbek-Datka, Hanzadelerden biri olan Malabek'e büyük destek vermiştir. Alımbek-Datka'nın başında bulunduğu Kırgızların yardımıyla Mala-Han (1858-1862) da kardeşi Kudayar'dan hanlık tahtını almıştır. Mala-Han ise daha sonra hamisi olan Alımbek-Datka'yı Andican'ın Genel Valiliğine atamıştır.

1862 yılı başlarında Kudayar'ın Hanlık tahtına dönmesinden yana olanlar iki kez darbe girişiminde bulunmuşlar ve nihayet Mala-Han'ı öldürerek, tahta Şeralı-Han'ın

⁶¹ Malabaev, *a.g.e.*, s. 95

torunu Şah-Murat'ı ele geçirmişlerdir. Bu darbeye Kırgız feodalleri Alımbek-Datka, Kadırbek-Datka ile Kıpçak-Kırgız Alımkul vs. büyük rol oynamıştır. Sonuçta yeni Han, Alımbek'i kendi veziri olarak atamıştır.

Bu gergin durumda Kudayar Han, taht için mücadeleye yeniden başlamıştır. 1862 yılının ilkbaharında Kudayar Han, Buhara Emiri Muzafferüddin'in yardımıyla Hokand'ı ele geçirmiş ve başkent yakınlarındaki savaşı kazanmıştır. Fakat tahttan düşürülen Han'ın Kırgız ve Kıpçak taraftarları açgözlü ve merhametsiz Kudayar Han'a karşı amansız mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Onlar 1862 yılının yazında Fergana'nın büyük kentleri olan Andican, Namangan, Margelen'i ele geçirmişlerdir.

1863 yılının yazında Buhara Emiri ülkesine döndüğünde iktidarı elinde tutmayı başaramayacağı kanaatine varan Kudayar Han kendi başkentini terk etmiş ve Muzafferüddin ile birlikte gitmiştir. Bu olayların ardından Hokand Hanlığı'nda tüm hakimiyet Kırgız-Kıpçak feodal asilzadelerin eline geçmiştir. Şüphesiz uzun zaman süren iç savaşlar, hanlığı zayıf düşürmüş, Rus birliklerinin Hokand topraklarına girmesi ve onu yavaş yavaş işgal etmesi için elverişli şartlar doğurmuştur.

1860'lı yılların ortalarında Rus birliklerinin Orta Asya'nın içine hızla ilerlemesi için gereken şartlar oluşmuştur. Çar'ın askeri strateji uzmanları bundan önce işgal için gereken hazırlığı yapmış ve istihbarat birlikleri yöreyi titiz bir şekilde incelemişlerdir.⁶²

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren Hokand Hanlığının çoğu topraklarını Rus İmparatorluğu almaya başladı. 1865'te Taşkent'i⁶³ alan Rus İmparatorluğu, Türkistan bölgesini oluşturdu ve 1867'de Türkistan Valiliğini kurdu. Bu Genel Valiliğe çarın yakın adamı General Von Kaufman atandı. Çarlık hükümeti ona oldukça fazla yetki tanımıştır. Genel valinin, Orta Asya'daki ayrı ayrı hanlıklarla kendi başına diplomatik görüşmeler yapma yetkisi olmuştur. Hatta Genel Vali'ye, savaş ilan etme veya barış antlaşması imzalama yetkisi verilmiştir. Topraklarının önemli bir bölümünü Rusya'ya kaptıran Hokand Hanlığı, bu ülke ile sürdürdüğü savaş sırasında çok büyük maddi zarar ve can kaybı vermiş ve çok geçmeden istilacılara teslim olmuştur.⁶⁴ Von Kaufman Hokand Hanlığına seferleri güçlendirdi. Rusya'nın baskın amaçlı seferleri Kudayar

⁶² Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 619-620

⁶³ M. Niyaz, *Sanat Diga Rastar*, Bişkek 1993, s. 18-65

⁶⁴ Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 620

Han'ın gücünü zayıflattı. 1868'de Hocent şehrini basıp alan⁶⁵ Von Kaufman, Kudayar Han ile yeni bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmadan sonra Hokand Hanlığına ait olarak sadece Fergana Vadisi, Pamir, Alay'daki Kırgız göçebeleri kaldı. Hanlığın topraklarının küçülmesi vergi girdilerin de azalması demektir. Hazineyi doldurmak için Kudayar Han vergileri çoğalttı.⁶⁶ Kudayar Han eskiden Buhara Hanlığı'na dayanarak işlerini yürütürken şimdi Taşkent'teki Von Kaufman'dan destek alarak iktidarını yürütüyordu.

Rus İmparatorluğu ile Kudayar Hanın yakınlığı İslam dinine çok bağlı halkın memnuniyetsizliğini doğurdu. Eskiden Hanlığın iktidarına yakın olan Kırgızlar, 1860'lı yılların sonlarından başlayarak uzaklaştırılmaya başladılar. Bu durum Kırgızların memnuniyetsizliğini arttırdı. Bunun gibi sebepler Hanlığa bağlı halkların Kudayar Hanın iktidarına karşı başkaldırmasını hızlandırdı.

Kudayar Han'ın Hokand Hanlığı'na çektiği zulme karşı olan bu ayaklanma, iki aşamada gelişmiştir. İlk aşama, 1873-1874 yıllarında saldırıların doğrudan Hokand makamlarına yönelik olduğu süreyi kapsıyor. İkinci aşamada (1875-1876 yıllar) Kırgızların ve Özbeklerin mücadelesi sadece Hokand Hanlığı'na karşı değil, bunun yanı sıra Rusya'nın Derebeyi Kudayar Han'a askeri destek sağlayan Çarlığa karşı da olmuştur.

Zorla vergi (zekat) toplanması, ayaklanmalar için doğrudan gerekçe olmuştur. Ayaklanma çok geçmeden Alay ve tüm Güney Kırgızistan'ı da sarmıştır. Ayaklanan halkın önderliğini Kırgız İshak Hasan oğlu (Polat Han)⁶⁷ üstlenmiştir. İshak Hasan oğlu kendini Alim-Han'ın torunu ve yasal varisi ilan etmiştir. Bölgenin değişik yörelerindeki ayaklanmaların başka liderleri de bulunmuştur. Mesela Andican Kırgızlarının başında Mamır Mergen oğlu, Çatkal Kırgızlarının başında Momun Şamurzzak oğlu olmuştur. Ayaklanma genel olarak ulusal kurtuluş ve ilerici karaktere sahip olmuştur. Ayaklanmanın büyüklüğü ve isyancıların başarısı Hokand Hanı'nı korkutmuştur. Bundan dolayı da o, halk hareketini basturmak için kararlı önlemler almıştır. 1874 yılının sonbahar günlerinde, Abdrahman Avtobaçi'nin başında bulunduğu Hokand birlikleri, Hamangan yakınlarında isyancıları bozguna uğratmıştır. Ancak hanlıkta asayişin sağlanması başarısız olmuştur. 1875 yılının başında Polat Han küçük bir isyancı

⁶⁵ N. A. Halfin, *Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii*, Moskva 1965, s. 182-194

⁶⁶ R. N. Nabiev, *İz İstorii Kokandskogo Nanstva*, Taşkent 1973, s. 270

⁶⁷ T. Kenensariiev, *Asan Uulu İsak-Polothan*, Oş 1998, s. 48

grubu ile birlikte, geçici sığınak yeri bulunduğu Çatkal Vadisi'nde taarruza geçmiştir. Halkın Kudayar Han'a karşı geniş çaplı ayaklanmaları 1875 yılının Temmuz ayında Özgön'de başlamıştır. İsyancıların başına yine Polat Han geçmiştir.

Kudayar Han, 22 Temmuz 1875 tarihinde Hokand'dan çıkmış ve Türkistan Genel Valisi'nin himayesi altına sığınmıştır. İsyancılar, hiç çatışmaya girmeden Hokand kentini ele geçirmiş ve bundan bir süre önce ayaklanan halkın tarafına geçen Kudayar Han'ın oğlu Nasreddin'i Han ilan etmişlerdir.

Kudayar Han'ın zor durumunu göz önünde bulunduran Türkistan Genel Valisi Kaufman, yeni hanı tanımak zorunda kalmıştır. Ancak, bu da halk hareketlerinin yatışmasına yardımcı olmamıştır. İsyancılar ile Rus birlikleri arasında çatışmalar giderek artmaya başlamıştır. Ağustos'un sonunda Çar'ın birlikleri Hokand'ı işgal etmişlerdir. İmzalanan yeni antlaşmaya göre, Hokand Hanlığı, Rusya'ya eski yöneticinin döneminde olduğundan daha çok bağımlı duruma düşmüştür. Bu anlaşmadan memnun olmayanlar çok geçmeden ayaklanma çıkarmışlar. Nasreddin'e boyun eğmeyi reddetmişler ve Polat Han'ın hâkimiyetini tanımışlardır.

Kısa bir süre sonra Polat Han, genellikle Kırgız ve Kıpçakların yer aldığı ve 12 bin atlıdan oluşan büyük bir birlik toplamış ve Nasreddin Han'ın yandaşları ile amansız savaşlar vermiştir. Pulat Han'ın birlikleri Feyzabad köyü yakınlarındaki çarpışmada Nasreddin'in ordusunu yenmiş, Andican'ın yakınlarında ise Çar'ın birliklerini bozguna uğratmıştır. Pulat Han, çok geçmeden Hokand kentini de ele geçirmiştir. Nasreddin ise, Hocent'e Rus makamların yanına kaçmıştır.

Bu olayların ardından isyancılara karşı General Skobolev'in komutasında Rus birlikleri gönderilmiştir. 11 Kasım 1875 tarihinde Balıkçı köyü yakınlarındaki çarpışmada Skobolev, Polat Han'ın birliklerini yenilgiye uğratmıştır. 3 Aralık 1875 tarihinde Çar'ın birlikleri, Andican'ı, 12 Ocak'ta ise halk ayaklanmasının liderinin son tutunma noktası olan Üç-Korgon Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bundan önce Abdrahman Avtobaçi ve birçok Hokandlı ünlü feodal, mücadeleye son vermiş ve Rusya'ya itaat etmiştir. Polat Han, çok geçmeden hainler tarafından ele geçirilerek, Rus makamlarına teslim edilmiş ve Margalan'da idam edilmiştir.

Bu muazzam ayaklanmanın bastırılmasının ardından Hokand Hanlığı ortadan kaldırılmıştır. Onun topraklarında 19 Şubat 1876 tarihinde Türkistan Genel Valiliği içinde Fergana bölgesi kurulmuştur.⁶⁸

Bundan sonra Hokand Hanlığı Ruslar tarafından Fergana bölgesi diye adlandırılmaya başlandı ve Rus hâkimiyeti yerleşti. Yeni Fergana bölgesinin valisi olarak General Skobelev atandı. Hokand Hanlığının Alay bölgesi dışında bütün toprakları Rus askerlerinin kontrolü altındaydı. 1876 Şubat'ında Türkistan Valisi General Kolpakovskiy yerli halka, "Hokand'ın bütün yerleşik ve göçebe halkları Rusya'nın tabiiyetine geçti. Eskiden Hokand Hanlığına bağlı topraklar Rusya'yla birleştirildi" diye duyurdu.

Rus istilacılarına karşı Kırgızların savaşı 1876 Ağustos aylarına kadar devam etti. Bu savaşın başında Kurmancan Datka ve onun oğulları bulunuyordu. Bu savaşa 1876 yaz aylarında Ruslar tarafından son verildi. Pamir Kırgızlarını Ruslar 1894 Nisan ayında ele geçirdiler. Kırgızları hâkimiyetlerine almak için Ruslar 40 yıl kadar uğraştılar.⁶⁹

4. Kırgızistan'da Rus İdaresinin Kurulması

Rus İmparatorluğu Kırgızistan'ı askeri açıdan tamamen ele geçirdikten sonra kendi idari sistemini oluşturmaya başladı. Önceleri Kazakistan ve Sibirya gibi büyük bölgeleri zapt eden çarlığın acımasız yönetim için geliştirdiği sömürü makinesi, eski tecrübelerine dayanarak Orta Asya'da mükemmel çalışmaya başladı. Çarlık Rusyası "Yedisu ve Sırderya Bölgelerini Yönetmek Hakkındaki Tüzük" (1867), "Türkistan İlini Yönetmek Hakkındaki Nizamname" (1886) ve "Step İlini Yönetmek Hakkındaki Tüzük" (1891) gibi belgelere dayanarak Kırgız soyluların (manap) iktidarının veraset etme haklarını tamamen sildi.⁷⁰

⁶⁸ Robert F. Bauman, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 581-582; Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 621-622

⁶⁹ T. K. Çorotegin, K. S. Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kısaça Tarihi*, Bişkek 2000, s. 95

⁷⁰ S. Begaliev, "Basmaçestvo: Novıy Vzglyad", *Kırgız i Kırgzstan: Opıt Novogo İstoriçeskogo Osmisleniya*, Bişkek 1994, s.109

Kırgızistan'da Rusların iktidarı sağlamlaştıkça yerli halkla ilgili Rus kanunları da acımasızlaşmaya başladı. Mesela 1907 yılındaki seçim kanunlarına göre Türkistan'ın bütün halkı kendi temsilcilerini Devlet Dumasına seçme hakkından mahrum edildi. Kırgızistan ile birlikte Orta Asya halkları 'siyasi gelişmemiş' diye ilan edilerek seçme haklarından tamamen mahrum edildi.⁷¹

Kırgızistan'daki idari sistem çarlık emperyalizminin diğer sömürü ülkelerindekinden farkı değildi. Çarlık Rusyası'nın Kırgızistan'ın topraklarını iki aşamaya dayalı bir programla ele geçirmesi bütün sömürü dönemine derin bir iz bırakmıştı. Yönetim açısından Kırgızistan toprakları hiçbir zaman tek bölge olmamıştır.⁷² Kırgızlar'ın yaşamakta olduğu uezdler⁷³ Yedisu, Fergana ve Sırderya bölgelerinin birer parçaları idi. Bu bölgeler merkezi Taşkent şehri olan Türkistan Genel Valiliğine (Gubernatörlük) bağlıydı. Cizak Kırgızları Türkistan ilinin Semerkant bölgesine dâhil edilmişti.

Türkistan Genel Valiliği fiilen elinde hem askeri hem sivil iktidarı taşıyan mutlak kudreti olan genel valiydi. O şahsen bölgelerin askeri valilerinin referansına dayanarak uezd başkanlarını hatta alt birimlerinin yöneticilerini bile tayin ediyordu.⁷⁴ Uezdler, volostnoy (boluş) tarafından yönetilen volostlardan (boluşluk) nahiyelerden oluşurdu. Nahiye, köylerden meydana gelmekteydi ve köylerin başında starsina⁷⁵ bulunuyordu. Boluş ve ıstarçın her 3 yılda bir seçilirdi.

Seçimler doğrudan değildi. 50 çadır sahibi açık oylama ile "elli başı" seçiyorlardı. Kurultayda çok oy alan boluş volost yöneticisi olarak seçilmiş oluyor, az oy alan ise üye sayılıyordu.⁷⁶ Boluşlar ancak askeri vali, köy starçınları ise uezd başkanı onayladıktan sonra seçilmiş oluyordu. Sömürge süresi boyunca hiçbir Kırgız bir uездin başkanı olarak tayin edilmedi. Ruslar nahiye ve köy yöneticisi seçimlerinde rejime sadık birilerinin seçilmesine çok önem veriyorlardı. Halka sanki kendi yöneticilerini kendisi seçiyor görüntüsü verilmişti.⁷⁷ Gerçekte ise seçimi denetleyen ve seçim

⁷¹ S. İlyasov vd, *İstoriya Kirgizskoy SSR*, II. Kitap, Frunze 1986, s. 286

⁷² S. Begaliev, *a.g.m.*, s. 108

⁷³ Uezd: Çarlık döneminde kazalara verilen isim.

⁷⁴ Malabaev, *a.g.e.*, s. 112-113

⁷⁵ Ştarşına: Başkan. Kırgızlar starşınaya 'ıstarçın' diyorlardı.

⁷⁶ S. İ. İlyasov, vd., *İstoriya Kirgizskoy SSR*, II. Kitap, Frunze 1986, s. 102

⁷⁷ B. Baybulatov, *Sotsiyalno-Ekonomiçeskiy Stroy Kirgizii do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistkoy Revolyutsii*, Frunze 1958, s. 19

sonucunda adayları tayin eden yine Ruslardı. Çünkü boluş ve ıstarçınlar yerel yönetim ve polis gücü sayesinde halkın kontrolünde önemli bir rol oynuyorlardı.

Rusların getirdiği yeni idari bölgeler pek çok karışıklığı da beraberinde getirdi. İlk başlarda volostlar kabilelere göre yapılmıştı. Sonraları bir idari birim suni olarak iki boyu içeriyordu. Yani geleneksel Kırgız düzenine aykırıydı.⁷⁸ Bu suni ayırım volost içinde bitmeyen iç mücadeleler ve savaşların sürüp gitmesi için kasten ayarlanmıştı. 1867 Tüzüğü'ne dayanarak mahkeme ve askeri mahkeme komisyonları kurulmuştu. Bunlar ise Rusya İmparatorluğunda yürürlükte olan kanunlara dayanıyorlardı.⁷⁹ Rusya'nın devlet çıkarlarını ve imparatorluğun kanunlarını muhafaza etmekte olan uezd mahkemeleri ve askeri mahkeme komisyonlarının dışında yerleşik Kırgızlara kazı mahkemeleri, göçebe halka ise biylerin mahkemelerini muhafaza etme izni verilmişti. Kazı, mahkeme işlerinde Kur'an ve şeriatı, biy ise örf adet ve geleneklere dayalı hukuk kaidelerini esas ediniyordu. Onlar işgalcilerin henüz yeterince ilgisini çekmeyen, tamamen yerel ve özel tartışmaları çözüyorlardı.⁸⁰ Yerel mahkemelerin (biylerin) nahiye yöneticileri tarafından kontrol edilerek yapılan kurultayı mevcuttu. Her idari köyden bir 'biy' (hakim) 3 yıl süreyle seçiliyordu. Ancak onu da vali onaylıyordu. Bu biylere maaş verilmiyordu. Hiçbir şey rüşvetsiz yapılamaz hale getirilmişti. Kırgızlar ya da genel olarak "tuzemtsiler" gerçeği hiçbir yerde bulamazlardı. Karşılaştıkları bütün problemler sonucunda tamamen haksız duruma düşmekten kurtulamazlardı. Vergi, sulama işleri, ormancılık konuları halkı soymak, ezmek için uygun birer kılıftı. Bu konularda çok basit tartışma karşısında bile, "ceza" veya hazine için anında "toprağı elden alma" işlemi uygulanırdı. Bu yüzden seçimler beraberinde ikiyüzlülüğü, satılmışlığı ve entrikaları getirdi. Hatta "atkaminer" denilen farklı bir insan grubu bile meydana geldi.⁸¹ Bu yeni sosyal tabaka sadece iş takipçiliği yaptığı halde yeni toplumda kendisine yer bulabildi.

Rus memurlarının bozkıra geldiklerinde yemekleri için uezd idaresinin herhangi bir para ödenememesi gibi sıradan bir uygulama misafirperver bir halk olan Kırgızlara zorla dayatılıyordu. Bozkırın her yanına dağılan Rus memurlarını yerli halk ağırlamak

⁷⁸ İlyasov vd, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 103

⁷⁹ G. İ. Broydo, "Vosstanie Kirgiz v 1916 g." *Vosstanie Kirgiz i Kazahov v 1916 Godu*, Bişkek 1996, s. 89-90, 94

⁸⁰ İlyasov vd, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 102

⁸¹ A. Sıdıkov, "Kratkiy Oçerk İstorii Razvitii Kirgizskogo Naroda", *Abdikerim Sıdıkov-Natsiyonalny Lider*, Bişkek 1992, s. 82

zorunda idi. Seçim döneminde ise uezd başkanına büyük ziyafetler halkın cebinden hazırlanıyordu. Uezd başkanının tercümanı ya da sekreteri başkanın neler sevdiğini önceden liste halinde hazırlayıp veriyordu. Başkan ailesi, akrabaları, tanıdıkları ve 20 kadar adamıyla gelir ve Kırgızlar'ın hesabından bütün hafta yiyip içerek sarhoş olurdu.⁸²

Rüşvet sıradanlaşmıştı. Rüşvette bir sistem kurulmuştu. Köydeki fakir ve orta haldeki adam köyün starçınına, starçın boluşa, o tercümana, tercüman uездin başkanına, başkan bir üstüne rüşvet veriyordu.⁸³ En alt görevde çalışan tercüman ve muhafızlar maddi durumu iyi olanlardandı. Ve bu da rüşvetin sayesinde idi. Hiçbir yerde seçim büyük rüşvetler olmadan yapılamazdı.

Kırgızların karşı karşıya kaldıkları geleneksel düzenden uzaklaşan yeni toplumsal düzen ve bu yeni yapılanma makro boyutta büyük bir değişimi dayatmanın da ötesine giderek yerli halkın birebir yaşamlarını etkileyecek hale gelmişti. Toplumsal hayatın her boyutunda bu yeni hayat tarzı, yani Rus mantalitesi hakim olmaya başlamıştı. Bu yeni duruma uyum sağlamak, gönüllülükten daha ziyade şartların da zorlamasıyla bir mecburiyet halini alıyordu.⁸⁴

⁸² L. V. Lesnaya, *1916-cılkı Kırgızstandağı Kötörülüş*, Bişkek 1996, s. 71

⁸³ Bak. E. Mederbekov, *Kızıl Calın*, Frunze 1987

⁸⁴ K. K. Karakeev, "İstoriçeskoe Znaçenie Vosstania 1916 g. V Sredney Azii i Kazahstane", *Kırgızı i Kırgzstan: Opıt Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek 1994, s. 130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

1. 1916 İsyana Kadar Kırgızlar

Çarlık yetkilileri Volga ve Kırım Tatarları ya da Azeriler örneğinde yaptıklarının aksine yerel seçkinleri kendi saflarına çekmeye kalkışmadılar. Aslında bu yetkililer her sömürgecinin kurbanı olduğu açmaza düşmüşlerdi. Sömürgeleştirme, köylülerin bir kısmını yoksullaştırırken, özellikle Rus okulunda yetişen yeni seçkinler kitlesi doğuran bir toplumsal sarsılma yaşanmıştı. Bu durumda sömürge iktidarı ya yeni seçkinlere dayanarak modernleşme oyunu oynar ki, bu durumda adı geçen seçkinlerin iktidarı paylaşma ve reform talebinde bulunmaları tehlikesi vardır ya da yeni düzen tarafından varlıkları tehdit edilen eski seçkinlerle birlik olurdu. O zaman da her türlü yeniliği reddeden İslami fundamentalizmin ekmeğine yağ sürme tehlikesi vardı. Bizim örneğimizde tehdit her iki taraftan birden geldi. 1898'de Andican'da her türlü Rus etkisine karşı olan Nakşibendi şeyhinin (Muhammed Ali) önderliğinde dini karakterli bir isyan çıktı bu arada Cedidçiler de (Müslüman reformcular) çarlık rejiminin mutlakiyetçiliğini eleştirmeye başladılar.⁸⁵

Rus İmparatorluğunun sömürü siyasetinden acı çeken ve sabırları sona eren Fergana halkı 1898'de bağımsızlık isyanını başlattılar.⁸⁶ Onların isyanı Ruslara karşı gazaya dönüştü. Mücadeleye Fergana Vadisinde yaşayan Kırgız, Özbek, Tacik ve diğer halklar ayaklanarak katıldılar. Bu isyanın başkanlığını Magomed Ali Halif Muhammed Sabır Sufiev (kısaca Madalı, 1853-1898) yaptı. Onun diğer adı Dukçu İşan (İyikçi Eşen) idi.⁸⁷ O, Fergana Vadisinde iyi tanınmış, 1887'de Mekke'yi ziyaret edip hacı olmuştu. Halka önderlik yapma nedenini şöyle açıklamıştı: "Ruslar halka içki ve ahlaksızlığı yaygınlaştırdı. Mescit ve medreseleri kapatıp, dini baskı yaptılar. Halkı şeriattan

⁸⁵ O. Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul 2000, s. 67

⁸⁶ Malabaev, *a.g.e.*, s. 106

⁸⁷ Madalı İşan 1853'te Margalan uezdinin Min Töbö köyünde fakir bir ailede doğdu. Onun babası Muhammed Sabır'ın, çok az toprağı vardı ve ip yapıyordu. Zamanla bu mesleği oğlu Madalı da öğrendi. Gençliğinde Eşen Sultan Han Törö'nün yanında çalıştı. Onun etkisinde kalan Madalı, Sultan Han Törö'nün müriti, sonra kalfası oldu. 1882'de Sultan Han Törö vefat edince onun veliahdı Madalı oldu. 1887'de Mekke'ye hacca gidip geldi ve Orta Asya Nakşibendî tarikatının eşeni oldu.

uzaklaştırmak için her türlü çareye başvurdular.” Halk isyanının bir diğer sebebi de, Fergana bölgesinin temel zenginliği olan pamuğun Rusya’ya götürülmesi, Rusların zenginleşmesi ve yerli halkın fakirleşmesi idi. İsyana Andican, Margalan, Oş ve Namangan halkı katıldı.

17 Mayıs 1898’de Oş’tan 20 km. uzaklıkta Tamçı Bulak köyünde Nookat boluşluğundan⁸⁸ 300’e yakın insan toplandı. Onlar sopa, bıçak, mızrak, hatta çapa ile silahlanmışlardı. Halk dalgalanmasını Madalı’nın müritleri destekledi. Özellikle Omorbek Alimoğlu bunlara liderlik yaptı.⁸⁹ İsyancıların arasında Oş’ta Rus subaylarına başkaldırı hakkında bilgi veren hainler de vardı. Rus idaresi hemen her yere telgraf gönderdi ve çok geçmeden Omorbek Alimoğlu ve yardımcısı Satıbay Rahimbaev tutuklandı. Nookat ve Kögart’taki Kırgızlardan 53 insan tutuklandı. Rus idaresinin kararlı faaliyetlerinden dolayı isyancılar işi Oş ve onun civarında kan dökülmesine vardiırmadı.

Mücadele 1898’in 17 Mayıs gecesi Andican’da başladı. 1500’den fazla Kırgız, Özbek, Kıpçak toplanıp Andican’daki Rus askeri garnizonuna saldırdılar.⁹⁰ Bunun dışında Fergana’nın bütün bölgelerinde isyan baş gösterdi. Ruslara karşı yapılan bu ayaklanma bir haftaya varmadan bastırıldı. Esas elebaşları olan 18 kişi idam edildi ve 500’den fazla insan Sibiryaya sürgün edildi.⁹¹ Cezaya çarptırılanların 257’si Kırgız idi. İsyanın merkezi olan Magomed Ali Halif Muhammed Sabır Sufiev’in yaşadığı Min Töbö (Bin Tepe) ve Dön Arık köyleri Ruslar tarafından yok edildi, halkı başka yerlere sürüldü. Oraya Rus göçmenleri yerleştirildi ve Marhamat Köyü ortaya çıktı. Bağımsızlık için savaşan halkı Rus emperyalizmi böylece acımasızca cezalandırdı.⁹² Rus hükümeti isyan eden halktan 130.550 som parayı ceza olarak topladı.

Sonuç olarak Rus İmparatorluğunun Orta Asya sömürü siyaseti iki aşamada gerçekleştirildi. Birincisi (1857-1863) Orta Asya’nın her tarafından keşfi ve ekonomik ve siyasi bağlantıları kurmakla yürütüldü. İkinci aşama XIX. yüzyılın sonuna kadar

⁸⁸ Boluşluk: Çarlığın idari birimlerinden birisi olan volost’a Kırgızlar ‘boluşluklar’, volostları yönetenlere ise ‘boluş’ diyorlardı.

⁸⁹ Malabaev, a.g.e., s. 107

⁹⁰ *İstoriya Uzbekskoy SSR*, I. Kitap, s. 99

⁹¹ *Kırgız SSR Tarihi*, I. Kitap, s. 371-374

⁹² V. Ploskih, vd., *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek 2000, s. 317

sürdü ve Orta Asya'ya Rusların silahlı gücü ile boyun eğdirildi ve Rus iktidarının zorbalığı artmaya devam etti.

Rus hakimiyeti Fergana bölgesini Hokand, Margalan, Andican, Namangan, Oş, İsfara ve Çust uezdlerine böldü. Güney Kırgızlarının çoğunun yaşadığı Oş ise Gülçö, Kiçi Alay, Nookat, Özgön boluşluklarına bölündü.⁹³

Kızgızlar, Hokand Hanlığından kurtuldu, fakat yeni istilacıların baskısı altında kalarak Rus İmparatorluğu'nun sömürmesine dönüştüler.

Orta Asya ve Kırgızistan'ın Rusya'ya boyun eğmesinin olumsuz yönlerine fazla değinmemek suretiyle ilerici taraftarını öven ve ön plana çıkaran çok sayıda Sovyet literatürü bulunmaktadır. Hokand Hanlığı hâkim olduğu halkın hayatını etkilemeden ve değişiklikler getiremeden feodal bir ülke olarak kötülenmiştir. Oysa pek çok değişiklik getiren Çarlık Rusyası'nın olumsuz tarafları vardır ve getirdiği yenilikler çok büyük zararlar vermiştir. Örneğin, eskiden beri bir bölgede beraber yaşayan Kırgız halkını parçalayarak, farklı uezdlere dâhil etmiş, Rus sömürgeciler ile Çinli sömürgecilerin ortasında sınırlar belirlendiğinde, Doğu Türkistan'daki eski zamanlardan beri bir arada olan akrabalarından ayırmışlardır.⁹⁴ Bu 1860-1882 yıllarında Rusya ile Çin arasında gerçekleşen sınır anlaşmaları olan "Pekin Anlaşması", "Batı Kuzey Anlaşması", "Tarbagatay Sınır Anlaşması" ve "İli Anlaşması"nda yer aldı. Ayrıca XIX. yüzyılın sonunda Rus hâkimiyeti altında kalan Kırgız ve Kazak halklarının akrabalık ve etnik bağlarını, milli, ekonomik ve kültürel temaslarını bozdu.⁹⁵

2. Kırgız Halkının Büyük İsyanı

19. yüzyılı yoğun bir Rus hegemonyası altında geçirmek zorunda kalan Kırgızlar kapılarına kadar dayanarak ellerindeki topraklarını, bütün özgürlüklerini alan, yerel değerleri hiçe sayan göçmen Ruslar karşısında ezilmiş vaziyette XX. Yüzyılı karşıladılar. 1916 yılının yaz aylarında başlayan ve Kırgızistan'la birlikte bütün Türkistan'ı saran büyük halk isyanının arka planında böylesi bir ağır Rus sömürge

⁹³ Malabaev, *a.g.e.*, s. 120

⁹⁴ K. Cusupov, *Kırgızdar*, IV. Kitap, Bişkek 1997, s. 188

⁹⁵ Halfin, *a.g.e.*, s. 430

siyaseti yatmaktadır. Halkın bağımsızlık isyanının çok derin sosyal, ekonomik ve siyasi sebepleri mevcuttu. Bu sebepler Çarlık Rusyası'nın sömürü sisteminden kaynaklanmaktaydı.⁹⁶

19. yüzyılın ikinci yarısında Rus sömürgeciler planlı bir şekilde kendi kenar bölgelerini sömürmeye başlamıştı. Kırgızistan da yeni yeni filizlenen Rus kapitalizminin sömürgesi idi ve gelişmesi için kaynak sağlıyordu.

Rus idaresi altındaki topraklarda Rus olmayan halklar “inorodtsı” olarak sayılıyor ve onlara milli eşitlik hakkı ve gelişmede eşitlik tanınmıyordu. Rus kayıtlarında ve misyonerlerin literatüründe etnik Rus Ortodoksların karşısında farklı aidiyeti ifade etmek ve Rus olmayan tebaayı karşılamak için “inorodets” terimi üretilmişti. İnorodets terimi ile isim önünde “inorodeçeskoe” sıfatı; emperyal söylemin “biz öteki” ayrımında “ötekini”, “başka kökten olanı” karşılamaktadır.⁹⁷

Çarlık hükümeti bir fikri Türkistan'daki Rus çiftçilerin hafızasına iyice sokmayı başarmıştı. Yöneten bir Rus milletinin temsilcileri olarak onlar tuzemtsilerden üstündü ve yerli halkı ezebilirdiler. Sovyet döneminde de bu durum değişmemiş; yerli halklara kültür getirme ve yardımcı olma iddiası gibi üstünlük taslayan söylemler her zaman devam etmişti.⁹⁸

2. 1. 1916 İsyanının Sebepleri

Göçmen yönetimi, savaştan dolayı toprak için sesini ve silahını yükseltecek Rus mujiğine yeni topraklar arıyordu⁹⁹. 1916'da devrimci akımların aralarında daha fazla yayıldığı Rus çiftçilerin ağzını kapatmak için toprak arayan çarın adamları, Kırgız isyanını yeni açılımlar için iyi bir fırsat olarak değerlendirdiler. Çar hükümeti kendi kışkırtması sonucunda isyan eden Kırgızları katletmeyi, Çin'e kaçırmayı ve böylece yeni topraklara sahip olmayı hesap ediyordu. Bu provokasyon 50 yıldır Kırgızistan'da sistematik olarak uyguladığı ekonomik ve sosyal ilişkileri tamamen bozma ve çürütme politikasıyla yapılıyordu.

⁹⁶ T. Çoroev, “Kırgızstan Koloniya”, *Kırgız i Kırgzstan: Opt Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek 1994, s. 110

⁹⁷ N. Devlet, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, *Avrasya Etüdləri Dergisi*, No. 21, Kış 2002, s. 22

⁹⁸ T. R. Rıskulov, *Izbrannıe Trudı*, Alma-Ata 1984, s. 61

⁹⁹ E.D. Sokol, *The revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954, s.56-64.

Birinci Dünya Savaşı isyanın çıkmasını hızlandırdı. Rusların katıldığı savaşın üçüncü yılında Kırgızların durumu daha da kötüleşmeye başladı. Çarlık Rusyası tarafından Kırgızların topraklarının kitle halinde alınmaya devam edilmesi neticesinde yerli halkın hayatı dayanılmaz hale geldi.

Savaş Kırgızları fakirleşmiş, ezilmiş, sindirilmiş, sessiz, rüşvet sisteminin getirdiği sosyal ahlaksızlık içerisinde yakaladı. Cephe muhtaçlarına denilerek bütün vergiler aniden yükseltildi. Çarlık Rusya'sının her çeşit vergi ve bağışlara olan ihtiyacı gün gittikçe arttı.¹⁰⁰ Bu vergiler 1912-1913 yıllarında çok büyük "Cut"¹⁰¹ geçiren ve hayvanlarının %40'ını kaybeden dağlık bölgelerde hayvancılıkla geçinmekte olan Kırgız ve Kazaklar'dan özellikle isteniyordu.¹⁰²

Eskilerdeki artışla birlikte savaş yeni vergileri de getirdi. Kırgızlardan savaş bahanesiyle yüksek miktarda "bağış" alınıyor ve Rus yöneticileri zenginleşmeye devam ediyordu. Kızıl Haç için diye her çadırdan vergi alıyorlardı. Demiryollarından geçen Rus askerleri karşılanıyor, çadır dikiliyor ve Kırgızların hesabından yemekler veriliyordu.¹⁰³ Böylelikle vergi ve çeşitli masraflar haddinden fazla artmıştı. Örneğin 4 ruble olan aile vergisi 8 rubleye çıkartılmıştır. Bunun dışında 1 ruble 84 kopek olan savaş vergisi getirilmiştir.¹⁰⁴

Kırgız halkının en önemli topraklarından otlak yerlerinden ve su kaynaklarından mahrum kalışı sonrası içine düştüğü fakirlik, açlık ve kitlesel ölümler 1916 isyanın çıkmasındaki en büyük nedenlerdi. Bütün yaşanan zorluklar halkın çarlık sömürü sistemine olan nefretini çoğalttı ve ondan kurtulmanın yolunu aramaya zorladı.¹⁰⁵

Kırgızların memnuniyetsizliğinin sınırını zorlayıp adım atması için daha büyük baskı lazımdı. Bunu da çarlık hükümetinin cephedeki durumunu düzeltmek için aradığı insan gücünü Türkistan'dan alacağı işçilere bağlamasıyla ortaya çıktı. Çarlık Rusya'sı daha önce 'Kırgızların ve bütün Türkistanlıların 50 yıl Rus ordusuna hizmetten muaf

¹⁰⁰ G. İ. Broydo, "Vosstanie Kirgiz v 1916 g.", *Vosstanie Kirgiz i Kazahov v 1916 Godu*, Bişkek 1996, s. 101-102

¹⁰¹ Cut: "Yut" anlamına gelir; açlık, kıtlık, hayvanların telef olmasını anlatmak için kullanılmıştır.

¹⁰² G. İ. Broydo, *a.g.m.*, s. 118

¹⁰³ L. V. Lesnaya, *1916-cılkı Kirgızstandağı Kötörülüş*, Bişkek 1996, s. 71

¹⁰⁴ Toktorbek Ömürbekov, "Sömürge Döneminde Kırgızlar", Çeviren: Liliye Sabirova, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 623

¹⁰⁵ C. M. Malabaev, *Kirgiz Mamleketinin Tarihi*, Bişkek 1999, s. 111

tutulacağı' duyurusunu bir tarafa bırakarak 25 Haziran 1916'da Rus olmayan "inorodtsı"lar için "cephe gerisinde her türlü savunma çalışmalarına 19-48 yaş arasındaki erkeklerin çağırılacağı hakkında" bildiri yayınladı.¹⁰⁶ Çarın Türk halklarının cephe gerisinde çalışma emri 28 Haziran'da telgrafla Türkistan Valisine iletildi. Vali ise 8 Temmuz'da Türkistan bölgesine kendi emrini ilan etti.¹⁰⁷

Türkistan'ın yerli halkı için cephe gerisinde işçi olma işi hiç beklenmedik bir şok etkisi yaptı. Yerli halk kuşkulandı ve emre itaat etmemeye başladı.¹⁰⁸ Oldukça fazla sayılabilecek 200 binden fazla yerli halk çok uzak yerlere, yabancı iklime ve savaşın ortasına naklediliyordu. Halk çocuklarının döneceğinden emin değildi. Ve bu son derece içgüdüsel, doğru bir sakinme idi. Çünkü zaman ilerledikçe görüldüğü gibi, sıcak savaşın devam etmekte olduğu alanda siper kazmaya bırakılarak, açlıktan, soğuktan ve hastalıktan nice insanların ölüm haberleri gelmeye başladı.

Özgön şehri sakini, 1895 doğumlu İsmatılaev Ergeş'in hatıraları o günlerde yaşananları ortaya çıkarıyor: "Babam beni bir zengin oğlunun yerine listeye yazdırmaya razı olmuş. Böylece cephe gerisine gittim. Kremençuk şehrinde bomba yapan fabrikada çalıştım. Benimle gelen birçok Kırgız, Özbek, Kazaklarla birlikte çalıştım. Çoğu orada öldüler. Evlerine kaçan diğerleri ise yollarda ölmüşler."¹⁰⁹ İşçi olarak gidenlerin çoğu geri dönmedi. Bazıları yolda, daha varmadan vefat ettiler, kaçanlar tekrar yakalanıp Rus askerleri tarafından işkence edilerek öldürüldüler. İsyanın çıkmasında en etkin faktör, çarın bu emriyle Müslümanları Rus cephe gerisinde çalışmaya mecbur etmesidir.

Cephe gerisinde çalışmaktan muaf olanlar ise;

- 1) Volost yöneticileri (boluşlar) ve memurlar,
- 2) Yerli halkın içinden çıkan küçük polisler,
- 3) İmam, molla ve muaristler (din öğrencileri),

¹⁰⁶ Lesnaya, *a.g.e.*, s. 3-5

¹⁰⁷ B. Isake, "1916-cıl", *Ürkün*, Bişkek 1993, s. 110-111; T. R. Rıskulov, *a.g.e.*, s. 9

¹⁰⁸ A. V. Pyaskovskiy vd, "Vosstanie 1916g. v Sredney Azii i Kazahstana", *Sbornik Dokumentov*, Moskva 1960, s. 7; T. R. Rıskulov, *a.g.e.*, s. 10

¹⁰⁹ Lesnaya, *a.g.e.*, s. 320

4) Yüksek hizmetteki yerliler yani asiller, aksakal, manap ve saygıdeğer insanlar,

5) Yerli halktan isteyenlere kendi yerlerine bir başkasını ücretle tutma, kiralama hakkı vardı. Ancak kiralanacak adam çarın tabisinde olan vatandaştan olmalıydı.¹¹⁰

Seferberliğe gidecek olanların yaşı, neler alması gerektiği, ne yapacağı ve nereye gideceği hakkında doğru dürüst açıklama bile yapılmadı. Çünkü yerli halktan tepki beklemiyorlardı. Ruslara ise en basit seferberlik bile detaylı anlatılıyor ve sakin geçmesi için her şey yapılıyordu. Kırgızlara ise sadece liste hazırlayıp getirilmesi emri verildi.¹¹¹

Oysa Kırgızlar kendilerini ezen ve zulmeden Rusya uğruna savaşmak ve ölmek istemiyor, vatandan uzakta bilinmeyen topraklar korkutuyor ve cephe gerisinde çalışmayı onur kırıcı buluyorlardı. Maddiyatı zaten zor durumda olan ve baskı üzerine baskı gören ailelerini bırakıp gitmenin sonucunun parlak olmadığı yaygın kanaatti. Kırgızlar gruplar halinde bir araya gelerek savaşı, gidip gitmeyeceklerini konuşmaya ve akıl danışmaya yöneldiler. Hepsinde memnuniyetsizlik ve savaşa gitmeme düşüncesi hâkimdi.¹¹² Buna karşılık Kırgızların Şabdan, Kıdır Ake gibi bazı önde gelenleri “istediklerini verip, kurtulalım” demişlerdir. Böyle düşünenler, “Eğer gençleri gönderseydik, halk ölmezdi. Sadece erkekler değil, yaşlılar, gelin kızlar kırıldı, ölmeyenler ise köle oldu” diyerek daha sonra da haklılıklarını savunmuşlardır.¹¹³

Çarlık Rus Hükümeti yerli halk arasında belirlemekte olan genel temayül karşısında yerli zengin ve soyluları kendi tarafına çekmek için onlara para ödeyerek kurtulma veya kendi yerine bir başka gönüllüyü göndererek savaşa gitmeme kolaylığını sağladı. Kırgız zenginleri kayıt yaptırırken Rus bürokratına rüşvet vererek kendi yaşlarını ya küçülttüler ya da büyüttüler. Bütün zorluk orta halli ve fakir Kırgızların omzuna yüklendi. Bu adaletsizlik bardağı taşıran damlalardan biri oldu.

Aslında basit bir provokasyonla isyanın çıkacağından kimsenin şüphe etmediği anlaşılıyor. Kuropatkin çara gönderdiği gizli bildirisinde yerli halkın nabzını iyi

¹¹⁰ S. Begaliev, “Basmaçestvo: Noviy Vzglyad”, *Kırgızı i Kirgzstan: Opit Novogo İstoriçeskogo Osmisleniya*, Bişkek 1994, s. 147

¹¹¹ G. İ. Broydo, *a.g.m.*, s. 102

¹¹² Lesnaya, *a.g.e.*, s. 39

¹¹³ H. Karasayulu, “1916 Cıldağı Kötörülüş Cönündö”, *Ürkün*, Bişkek 1993, s. 217-218

tuttuğunu belli ediyor: “Kırgızların iyi topraklarını almamızdan dolayı memnuniyetsizlikleri artmakta. Sonunda onların milli namusu uyanıp, ezen halkla kendi çıkarlarının farklı olduğunu fark etmeden duramazlar. Bu yüzden yakın tarihte Kırgızların meselesini çözmek lazım. Bunu çok önemli ve geciktirilmez mesele olarak görmekteyim. Kırgız halkının hayatını nasıl çözümleyeceğiz: Gelecekte onları yerleşmiş çiftçilere mi dönüştüreceğiz veya fabrikalara işçi yapalım mı? Ya da bir yolunu bulup, ona göre çalışarak, onları azar azar sürüp çıkarmak lazım.”¹¹⁴

Homurdanmaların artmaya başlaması üzerine Rus idarecileri sakinleştirici açıklamalar yerine tehditle karışık emirler çıkarmaya başladılar. Mesela, Fergana Bölgesi Genel Valisi Gippius şöyle bir buyruk çıkardı: “Askeri seyyar mahkemesince sadece karışıklık çıkarıcı şahıslar değil, aynı zamanda o şahsın ait olduğu köy veya cemaat cezalandırılacak. Eğer, bazı durumlarda kargaşanın elebaşlarını yakalamaya yerli halk yardım etmezse ‘medrese ve camiler’ yerle bir edilecektir.”¹¹⁵

Diğer taraftan, Kazak ve Kırgız aydınları arasında yavaş yavaş Birinci Dünya Savaşı’ndan faydalanarak çarlığı devirme umudu uyanmaya başladı. Kırgızistan ve Kazakistan’daki Rus askerlerinin çoğunun savaşa sevk edildiği görülünce umutlar arttı. Rıskulov’a göre, bu düşüncenin özellikle Kazak milli aydınlarının Pantürkist düşünce taşıyan unsurlarında çok yaygın olduğunu Sovyet aydınları belirtmektedirler.¹¹⁶

Türkiyelilerin 1916 isyanını organize ettiği hakkındaki düşünceler büyük abartı taşımaktadır. İsyana Türkiyeli generallerin başkanlık yaptığı hakkındaki haberlerin uydurma olduğu hakkında gerekli tarihi bilgi mevcuttur. Daha sonra yapılan değerlendirmelerde isyanın sebepleri hakkında birkaç farklı yorum ortaya çıkmıştır:

1. Çarlık hükümeti tarafından ortaya atılan iddia, isyanın dini ve milli karakter taşıdığı yönünde idi. Rusya’ya karşı başta Türkiye olmak üzere bazı ülkeler tarafından kışkırtıldığı öne sürülmüştür. İsyanın merkezi olarak Kırgızistan değil, Türkistan’da dini güçlerin etkili olduğu bölgeler gösteriliyordu.

¹¹⁴ O. İbraimov, “Kızıl Kırgın”, *Ürkiin*, Bişkek 1993, s. 224-225

¹¹⁵ T. R. Rıskulov, “Vosstanie Tuzemtsev Turkeстана v 1916 Godu”, *Vosstanie Kirgizov i Kazahov v 1916 Godu*, Bişkek 1996, s. 8

¹¹⁶ T. R. Rıskulov, *a.g.e.*, s. 135

2. Sosyal devrimciler tarafından ise; Kırgızistan'ı yerli halkından temizlemek için isyanın çarlık tarafından kışkırtıldığı söylenmiştir. Kırgızistan'ı insanlardan boşaltıp yok etmek için isyana tahrik iddiası, Sovyet dönemi boyunca özenle gizlenmiştir.

İsyanın başlıca ve temel nedeni T. Riskulov ve Y. Abdurrahmanov'un gayet doğru bir şekilde belirttikleri gibi, halkı mahvolma sınırına getirmiş genişleyen yayılcılık politikası ve yerli halkın acımasızca istismar edilmesi olmuştur.¹¹⁷

2. 2. İsyanın Başlaması

1916 büyük isyanına gelinen süreçte Türkistan halkının çarlık hükümetinden memnun olmadığı, yerli halkın defalarca gösterdiği tepkilerle ortaya çıkmıştır; 1885 yılında Fergana'da, 1897 yılında ise Taşkent'te büyük isyan hareketleri yaşanmıştır. Bunun dışında 1900 yılında 75 kez, 1905'te 235 kez, 1910 yılında 334 ve 1915 yılında 372 kez değişik bölgelerde halk isyan etmişti.¹¹⁸

1916 yılındaki ayaklanma, Orta Asya ve Kazakistan'da geniş topraklara yayılmıştır. Ayaklanmaya yerel halktan 10 milyon kişi katılmıştır. Temmuzda dalgalanmalarla başlayan halk hareketi, ağustosta silahlı bir ayaklanmaya dönüşerek ekim ayının sonuna kadar devam etmiştir.¹¹⁹

İsyan 4 Temmuz 1916'da Semerkant bölgesinin Hocent şehrinde başladı. 10-15 Temmuz'da Andican'a sıçradı. Ve sonra bütün Özbek toprağına yayıldı. Temmuzun ikinci yarısında bütün Fergana, Taşkent, cephe gerisinde çalışacak olanların listelerini zorla alarak yok etmekle tepkilerini gösterdiler.¹²⁰ 11 Temmuz 1916'da Taşkent şehrinde karışıklıklar başlamıştı. Binlerce yerli insan işçi alımına güç kullanarak engel olmak için Rus idareciler ile tartıştılar. 35 isyancının 5'i ölüm cezasına çarptırıldı. Mal mülklerine el konuldu.¹²¹

Daha ayaklanmanın başında Andican ilçesinin Altın-Köl ve Bazar-Kurgan bucaklarının halkları, büyük bir kararlılık göstermiştir. Buradaki halk, çarın kararına

¹¹⁷ T. R. Riskulov, *a.g.m.*, s. 82; Djenish Djunushaliev, "Kırgızistan'da 1916 İsyanı", çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 627

¹¹⁸ B. Isake, *a.g.m.*, s. 105-108; Askar Akayev, *Kırgız Devlet Geleneği ve Manas*, İstanbul 2003, s. 165

¹¹⁹ Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 623

¹²⁰ Pyaskovskiy vd, *a.g.m.*, s. 8-9; D. Djunushaliev, *a.g.m.*, s. 628

¹²¹ Riskulov, *a.g.m.*, s. 11

itaat etmeyi reddetmiştir. Buna benzer olaylar Balıkçı, Cele-Kuduk, Massan, Maysarı gibi komşu bucaklarda da meydana gelmiştir. Kırgız nüfusunun çoğunlukta olduğu dağlık bölgelerdeki halk hareketleri en gergin noktasına ulaşmıştır. Ayaklanmalara Hokand ve Namangan ilçelerinde yaşayan Kırgızlar da faal bir şekilde katılmışlardır.

Oş ilçesinde ayaklanma daha temmuz ayının başlarında başlamıştır. En kalabalık katılım Süleyman-Dağ'da olmuş ve burada yaklaşık 10.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır. Kalabalık açıkça: "Savaşa gitmeyeceğiz! Çocuklarımızı vermeyeceğiz!" diye sloganlar atmıştır. Sömürge hâkimiyeti tenkil müfrezesinin yardımıyla, toplanan kalabalığı zorla dağıtmış, bazı organizatörleri ve toplanma için ilham verenleri tutuklatmıştır.

Böyle çalkantılar Bulakbaş bucağındaki Koca-Abad ve Çakar köylerinde yaklaşık bir hafta boyunca devam etmiştir. Temmuz ayının sonunda artık Üç-Korgon köyü halkı da ayaklanmıştır. Ayaklanma, çar birlikleri tarafından bastırılmıştır: 3 kişi öldürülmüş, 15 kişi de tutuklanmıştır. Özgön'de birkaç gün boyunca süren ayaklanma da sert geçmiştir. Halk hareketine Alay, Gulçin, Nookat, Kurşab ve diğer bucakların nüfusu da katılmıştır. Ayaklanmalar ağustosun başında Güney Kırgızistan'ın büyük bir kısmını kapsamıştır.

Kuzey Kırgızistan'daki ilk çalkantılar temmuz ayının ortalarında başlamıştır. Bu bölgedeki halk hareketlerinin bazı özellikleri bulunuyordu. Ayaklanmalara Kırgızlar, Kazaklar, Dunganlar, Uygurlar, Sart-Kalmaklar, Başkurtlar, Tatarlar ve Rus ile Ukraynalı köylülerin bazıları katılmıştır. Ayaklanma, Rus çarının birlikleri ile silahlı çatışmaya dönüşmüştür.

Temmuzun sonunda halk çalkantıları Cetisuu bölgesine de yayıldı. Ağustosta ise silahlı ayaklanmaların ateşi Doğu Çu'yu da sardı. Ağustosun başında Kemin'deki Şabdan-Baatır Camii'nde bir toplantı yapıldı. Toplantıda çarın kararı ve halkın güç durumu ele alınmıştır. Uzun görüşmelerin ardından, halk bu karara uymayı reddetmiştir. Toplantıya katılanlar kendi bağımsızlıkları için mücadele etme ihtiyacının doğduğu sonucuna varmışlardır. Ayaklanma kısa süre sonra Kemin'den Sokuluk'a kadar yayılmıştır. Ayaklananlar Vernıy-Bişpek yolunu ele geçirmiş, posta ve telgraf merkezlerini darmadağın etmişlerdir. Halk hareketinin kısa sürede bastırılması için

çarın memurları Kuzey Kırgızistan'a kalabalık birlikler (2 Rus Kozak alayı, 6 bölük, 30'dan fazla takım) göndermiştir.

8 Ağustos'ta Tokmok'a yakın köylerde ayaklanmalar başladı. 9 Ağustos'ta Boom Geçidi'nde İbrahim Teleyev'in başında bulunduğu Kırgız birlikleri Isık Köl'e doğru hareket eden ordunun yolunu kesti ve yaklaşık 200 tüfek ile bunlara ait 30 binden fazla fişek ele geçirildi. Ağustosun ortalarında Isık Köl Deresi, Talas ve Orta Tanrı Dağlarındaki çatışmalar şiddetlendi. Koçkor'da ayaklananlar, Stolipino ve Belostarskoye köylerine saldırdı. Çüy Vadisi'ndeki Tokmok şehrinin kuşatması 10 gün devam etti (13-22 Ağustos). Aynı zamanda, Bişpek ilçesine bağlı 12 bucakta ayaklanmaların başladığı biliniyor.

Issık Göl boyundaki silahlı ayaklanma özellikle daha şiddetli bir durum kazanmıştır. Ayaklanan Kırgız, Kazak, Uygur ve Dunganlar, Karkıra'daki fuarda 500'den fazla dükkânı ateşe vermişti. Isık Köl boyundaki çar memurlarına ve köy ağalarına karşı saldırılar daha 9 Ağustos'ta başlamıştır. İrdik köyündeki Dunganlar, 1 Ağustos'tan itibaren ayaklanmalara etkin bir şekilde katılmaya başladılar. Aynı gün onlar İrdik'a giden birliklerin yolunu keserek, ardından Karakol'a saldırıya geçtiler. Ertesi gün, Kırgızlar ve Dunganlar kenti ele geçirmek için kararlı bir girişimde bulundular. Aynı gün 400 Dungan, Çar birliklerine saldırmış ve şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. 12 Ağustos'ta Karakol cezaevinde bulunan 300'den fazla Kırgız, Uygur ve Dungan isyan başlattı. 13-14 Ağustos'ta ayaklanmaya Çelpek ve Borubaş'taki Sart-Kalmıklar katılmıştır. Borubaş köyü birkaç gün boyunca ayaklanmaların merkezi olmuştur. Ayaklanmalara Başkurt ve Tatarlar ile bazı Ukraynalı ve Ruslar da katılmıştır. Ayaklanmalar ile ceza müfrezesi arasındaki son şiddetli çarpışmalar ağustosun sonunda yaşanmıştır. Mesela böyle büyük çarpışmalar, 23 Ağustos'ta Karakol kenti yakınlarında ve 28 Ağustos'ta da Tüp köyünde meydana gelmiştir. Çatışmalara 7 binden fazla kişi katılmıştır.¹²²

2. 3. Rusların Tedbirleri

Ayaklanma aniden, hazırlıksız Türkistan'ın her köşesinde patlak vermeye başlamış, kısa bir süre içerisinde birçok halkı içine alarak geniş topraklara yayılmıştı.

¹²² Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 624-625

Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar, Kara Kalpaklar ve Uygurlar katıldığı bu büyük halk isyanı, çarlık sömürü düzenine ve milli baskıya karşı o güne kadarki en büyük halk isyanıydı. İlk kez yerli halk topyekün Çarlık Rusya'sının elli yıllık üstünlüğüne bu denli güçlü bir şekilde karşı çıkarak, "ak çarın" emirlerini yerine getirmek istemedi.¹²³

Ayaklanmanın başından sonuna kadar halk isyanını Türkistan ahalisinin uzlaşmaz düşmanı olan iki strateji uzmanı Taşkent'teki Kuropatkin ve Verniy'deki (şimdiki Almatı şehri) Volbaum yönetti.

General Volbaum ayaklanma başlamadan önce isyan çıkacak önemli noktalara askeri güçlerini yerleştirmiş ve Kuropatkin ile hazırlıkların gidişi ile ilgili bilgileri paylaşmıştı. Bütün belgelere göre sürekli telgraflaşan ikili, önceden nerelerde ayaklanma çıkacağını ve ayaklananların hangi dağ geçitlerinden geçebileceğini tahmin ederek bütün dağ geçit ve boğazlarını incelemişlerdi.¹²⁴ Bu iki generalin askeri planlarının en önemli tarafı Rus çiftçilerin hepsini silahlandırmaktı. Bununla beraber Kırgızların topraklarını ve hayvanlarını olabildiğince almak ve böylece Kırgız halkının ekonomisini tamamen yok etmeyi hesap ediyorlardı.

İsyanı bastırmak ve halkı kırmak için verilen sınırsız yetkiden Rus askerler fazlasıyla faydalandılar. Genel vali yardımcısının telgrafı, Rus bölüklerinin 'kadınlar ile çocukları müteakiben kırdıkları'nı ortaya koyuyor. Tokmok'ta ise Bakureviç zalimliği ile ayırt ediliyor. Günümüze ulaşan bilgilere göre, Bakureviç'in bölüğü 300'den fazla insanı işkenceyle öldürmüştür. Tokmok kütüphanesinin bekçisine ve öğrenci oğluna işkence yaparken, can çekişen çocuğun "beni kesmeyin ateş ederek öldürün"¹²⁵ diye yalvarmasını Bakureviç'in canileri hatıra olarak anlatırken işkencenin hangi boyutlara ulaştığını gösteriyorlar.

1916 isyanı özellikle Kuzey Kırgızistan'daki Yedisu ile Kazakistan'ın bazı bölgelerinde oldukça güçlü geçmiş, Türkistan'ın diğer bölgelerine nazaran daha geç, ağustosun ilk günlerinde başlamıştı. Diğer bölgelerdeki olayların ardından Rus idarecileri Kırgız halkının da ayaklanacağını tahmin ettiği için önceden bütün

¹²³ Riskulov, *a.g.m.*, s. 7

¹²⁴ Riskulov, *a.g.m.*, s. 20

¹²⁵ Riskulov, *a.g.m.*, s. 45

hazırlıklarını yapmıştı. İnsanlar “savaşa gitmektense mücadele ederek ölürüz” diye ant içiyorlardı.¹²⁶ Önce “topraklarımızı ve hayvanlarımızı aldılar, şimdi de çocuklarımızı almak istiyorlar”, “Zorbalığa son vermek lazım”, “Çocuklarımızı vermektense zorbalarla mücadele ederiz” diyen halk silaha sarılmaya başladı.¹²⁷

Sömürgeciler isyana takındıkları son derece sert tavrı yerli halkın bütün fertlerine karşı gösterdiler. Askeri seyyar mahkemelerin kararıyla binlerce isyancı kurşuna dizildi. Rus mujikleri ise kendi kararlarıyla üç binden fazla insanı suçlu buldu. Yaşlı, kadın demeden pek çok insanı hapse attılar. Hapisteki durum dayanılmaz haldeydi.

2. 4. İsyanın Bastırılması

İsyancılar çok iyi silahlanmış olan Rus birlikleri ile girdikleri çatışmalarda verdikleri ağır kayıpların arkasından, sonbaharda dağ eteklerine doğru çekilmeye başlamışlardır. Eylülde savunma amaçlı küçük çaplı çatışmalar yaşanmıştır. Ayaklananlar çar ordusunun şiddetli baskılarına karşı gelme gücüne sahip olamadıklarını anladıktan sonra, canlarını kurtarmak için vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Mesela, 1916 yılının sonbaharının sonlarında Ürkün faciası başlamıştır. 39 bucağın sakinleri vatanlarını terk etmiştir. 45 bin aile Çin’e kaçmıştır. Toplam 160 binden fazla kişi mülteci durumuna düşmüş, bunlardan yaklaşık 130 binini de Kırgızlar oluşturmuştur. Mültecilerin sahip olduğu sürülerden bir kısmı Ruslara ganimet olmuş, diğer bir kısmı ise yırtıcı hayvanlar ve kuşlar tarafından perişan edilmiştir. Örneğin sadece Prjevalsk ilçesinde yaklaşık 2 bin 500 büyük ve küçükbaş hayvan ganimet olarak yağma edilmiştir. 1917 yılının başına doğru Cetisuu bölgesindeki göçebe halk, 30 bin aile yani yaklaşık 150 bin kişi kayıp vermiştir.¹²⁸

Kırgızistan’daki 1916 isyanı acımasızca bastırıldı. İsyan kitle şeklinde başlasa bile onu bastırmak o kadar zor değildi. Çünkü baş kaldıranların hepsi silahsız idi. İsyanı bastıracak birlikleri General A. N. Kuropatkin yönetiyordu. Volbaum ile Kuropatkin Kırgızları soykırıma uğratmak için stratejilerini hazırlamışlardı. Bu plana göre ürken

¹²⁶ S. İlyasov vd, *İstoriya Kirgizskoy SSR*, II. Kitap, Frunze 1986, s. 341

¹²⁷ Pyaskovskiy vd, *a.g.m.*, s. 387

¹²⁸ Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 625

insanların kaçıp gidecek bütün dağ geçit ve boğazları çok önceden tutulmuştu.¹²⁹ Rus bölükleri Isık Göl, Çüy, Cumgal, Narın, Kök Art ve Karkıra'da Kırgızları bir bir avladılar. Ruslar 1916 isyanını bastırıp, ayaklanan halkı parçalamayı başardılar.

İsyanı acımasızca bastırmak için hükümet tarafından büyük güç ayrıldı. Bundan başka şehirlerde ve köylerde yaşayan Rus göçmenlerine silah dağıtılarak "birlikler" (drujinalar) oluşturuldu. Bu drujinalar askeri bölüklerle birleştirildi. Cezalandırmaya bir de silahlandırılan göçmen Rus kulakları katıldı. Köyler yakılıp yıkıldı, malları ve hayvanlarına el konuldu veya imha edildi ve binlerce suçsuz insan katledildi. İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler ordusunun Yahudilere yaptığı soykırımın bir benzerini, Çarlık Rusya'sı Türkistan'ın Türk dilli halklarına yaptı. Dünya kamuoyu ise bu soykırımdan fazla haberdar olmadı.¹³⁰ 1916'daki isyan hadisesi Kırgızlar için tam bir soykırımla sonuçlandı. Ruslar merhametsizce Kırgızları soykırıma uğrattı.

Özellikle cezalandırıcı birlikler acımasızca hareket ettiler. Top ve makineli tüfeklerle silahlanan askerler tamamen silahsız isyancıların karşı koyup koymadıklarına bakmadan, yollarına çıkan bütün Kırgız yerleşim yerlerindeki halkı ve Çin'e kaçmakta olan Kırgızları acımasızca öldürdüler. Çoğu zaman Kırgızları esir dahi almadılar. Çoluk çocuk demeden anında ya da işkenceyle öldürdüler.¹³¹

Devlet Duma'sının üyesi A. F. Kerenskiy 1916 yılının yazında Türkistan bölgesini gezmiş ve Duma'nın 13 Ağustos'taki toplantısında isyanı bastırarak birliklerin yerli halka yaptığı caniliği açığa vurarak şöyle dile getirmişti: "Cezalandırılan bölüklerden, piyadelerden, süvari ve topçulardan meydana gelmekte. Bölük komutanı karşısına çıkan bütün köyleri, tuzem halkını yaş ve cinsiyetine bakmadan katletme emri veriyor... Kundaktaki bebekler, yaşlı nineler ve dedeler zalimce yok edilmiştir..."¹³²

Kırgız halkı bu isyanda büyük kayıplar verdi. On binlerce insan katledildi ve yüzlerce köy tamamen yok edildi. İsyan eden bölgelerin ekonomisi uzun yıllar düzelemedi. Küçüğüne büyüğüne, yaşlısına gencine bakmadan canice yapılan

¹²⁹ O. İbraimov, "Kızıl Kırgın", *Ürkün*, Bişkek 1993, s. 224-225

¹³⁰ O. İbraimov, *a.g.m.*, s. 228

¹³¹ S. İlyasov vd, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 345

¹³² Begaliev, *a.g.m.*, s. 122-154

soykırımdan kurtulmak için Kırgızlar Çin'e kaçtılar. Kaçan Kırgızlar bütün malvarlıklarını kaybettiler. Bu arada çarlık hükümeti isyancıların topraklarını alma işini daha da genişletmek için planlar kurmaya devam etti. Pişpek ve Karakol kazalarının halkı Tanrı Dağları'na kovulacaktı. Aynı plan Özbek, Türkmen ve Tacikler için de tasarlanıyordu. Türkistan'ın yerli halkına uygulanan vergilerin miktarı arttırıldı ve yükümlülükler ağırlaştırıldı.

Türkistan'ın diğer bölgelerinde ayaklanan insanların birçoğu asıldı. Geri kalanlar sürgüne gönderildi veya hapsedildiler. Fakat Türkistan çarlık idarecilerinin Yedisu'daki cezalandırma eylemleri en acımasız karaktere sahip oldu. Yedisu'daki Kırgızların ayaklanmasını bastırmak için Taşkent'ten Rus Kazaklarının 2 alayı, 35 bölük, 24 yüzlük, 240 atlı keşifçi, 16 top, 47 makineli tüfek gönderildi.¹³³

Narın'a askerler Andican'dan, Pişpek ve Tokmak'a ise 20-21 Ağustos'ta Taşkent'ten geldi. Güçlerin eşit olmadığını kanıtlamaya gerek yok. Bir tarafta savaşın bütün şartlarına uygun eğitilmiş, merkezi yönetimi, topları ve makineli tüfekleri olan Ruslar, diğer tarafta sopa ve kırbaçlarla silahlanan, yöneticisi olmayan Kırgızlar bulunuyordu. Bu askerlerin çoğu Kırgızlara karşı gönderildi. Türkistan'ın hiçbir yerinde ayaklanma Isık Köl, Çüy ve Narın bölgesindeki kadar acımasızca bastırılmadı. Bütün bu silahlı güçler, silahlı Rus çiftçilerin desteğiyle Kırgız ve Kazak topraklarını "ateş" ve "kılıçtan" geçirdiler.

Kuropatkin Kırgızların ayaklanması hakkında şöyle demiştir: "Elebaşı kurtları muhakkak yakalamak lazım. Kitle şeklindeki koyunları ise bağışlanabilir... Ben Çar'a bunları ileteceğim. Fakat isyancıların Rusların kanını çok döktükleri Pişpek'in Zagorskiy tarafındaki bütün volostlar cezalandırılacak. Isık Köl'ün kıyıları ve Kemin vadisinin toprakları Kırgızlar'dan ebediyen alınacak. Oradaki Kırgızlar Narın bölgesindeki dağlara sürülecek. İsyancıları böyle katı cezalandırmak, onları topraklarından yoksun bırakmakla Kırgızlar'dan hak ettikleri intikamı almış sayılabiliriz."¹³⁴ Volbaum da aynı görüşteydi. Kırgız topraklarında hareket eden

¹³³ C. Abdırhmanov, "Kırgızdardın 1916-cıydağı Kötörülüşü Cönündö", *Kırgızdar*, Bişkek 1991, s. 390-391

¹³⁴ Riskulov, *a.g.m.*, s. 28-29, 32

intikamcı bölükler bu bildiriye uyararak esirlerle uğraşmıyorlardı. Rus bölükleri esir düşen Kırgızları çoluk çocukları ile birlikte kılıçtan geçiriyorlardı.¹³⁵

Silahlandırılmış göçmen Ruslar, yerli Kırgızları ve bütün Müslümanları isyana katılıp katılmadığına bakmadan zorbalık ve güçle acımasızca kırıp yok etmeye, ezmeye başladılar. Çarlık hükümeti Ruslara Kırgızların mallarını alma izni vermişti. Ruslar yerli halkı istediği gibi soyuyor, el koydukları malları pazarda satıp paraları kendi aralarında paylaşıyorlardı. İnsanlığı olmayan Rus mujikleri ava devam ederek Kırgızları çoluk çocuğuyla ailece öldürerek malına- mülküne el koyuyorlardı. İvanovsk Köyü'ne getirdikleri 120 Kırgız'ı sorgusuz öldürdüler. Karasu Köyü'nün mujikleri Kırgız köylerine birkaç kere saldırıda bulunup 100 kişiyi öldürerek mallarını aldılar. Dağda gizlenen Kırgızların peşine düşen mujikler, öldürdüklerinin mal ve mülklerine sahip oldular. Örneğin Atake ve Sarbağış boylarının birkaç ailesi Konurçok adlı yerde gizlenirken mujikler bulmuş ve 70 kişiyi kurşuna dizmişlerdi. Karakol'un Tuyuk-At yaylasında gizlenen 15 aileyi mujikler Barskoonu getirdikten sonra, bu esirlerin damarlarını kesip, vücutlarına çivi çakarak işkence ettiler ve öldürdüler. Sonra cesetlerini yaktılar. Tek tük yakalayıp öldürülenlerin ise sayısız olduğundan söz ediliyor.¹³⁶

Halk isyanını en sert şekilde bastıran Kuropatkin, çardan "tuzemtsileri" ibret olacak şekilde cezalandırmak için izin istedi. Kuropatkin'in onayladığı mahkeme kararlarına göre 1 Şubat 1917 yılına kadar Türkistan'da 347 insan idama, 168 insan kürek cezasına, 288 insan ıslah evine ve 129 insan hapse mahkûm edildi. Sonraları Kuropatkin idam mahkûmlarının sayısını birazcık azalttı. Diğer taraftan mahkemeler harıl harıl birçok yeni insanı mahkûm etmeye çalışıyorlardı. Fakat Rusya'da çarlığın düşüşü ve devrim hareketinin başlaması üzerine bu cezalandırma süreci durdu. Çarlık idaresi tarafından Semerkant bölgesinin Cizak'ın ve Yedisu bölgesinde Karakol, Pişpek ve Carkent'in topraklarına el konulacaktı. Her şeyden önce Karakol, Kırgızlardan tamamen temizlenmişti. Çin'den dönen bazı Kırgızlar ise Rus çiftçiler tarafından öldürülüyor ya da Rus yönetimi tarafından tekrar kovuluyorlardı.¹³⁷

¹³⁵ C. Abdrahmanov, *a.g.m.*, s. 392

¹³⁶ Soltonoev, "1916-cılındaki Kırgız Kötürülüğü", *Ürkün*, Bişkek 1993, s. 180

¹³⁷ Riskulov, *a.g.m.*, s. 40-42

İsyancılar çok iyi silahlanmış olan Rus birlikleri ile girdikleri çatışmalarda verdikleri ağır kayıpların arkasından, sonbaharda dağ eteklerine doğru çekilmeye başlamışlardır. Eylülde, savunma amaçlı küçük çaplı çatışmalar yaşanmıştır. Ayaklananlar çar ordusunun şiddetli baskılarına karşı gelme gücüne sahip olamadıklarını anladıktan sonra canlarını kurtarmak için vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Mesela, 1916 yılının sonbaharının sonlarında Ürkün faciası başlamıştır. 39 bucağın sakinleri vatanlarını terk etmiştir. 45 bin aile Çin'e kaçmıştır. Toplam 160 binden fazla kişi mülteci durumuna düşmüş, bunlardan yaklaşık 130 binini de Kırgızlar oluşturmuştur. Mültecilerin sahip olduğu sürülerden bir kısmı Ruslara ganimet olmuş, diğer bir kısmı ise yırtıcı hayvanlar ve kuşlar tarafından perişan edilmiştir. Örneğin, sadece Prjevalsk ilçesinde yaklaşık 2 bin 500 büyük ve küçükbaş hayvan ganimet olarak yağma edilmiştir. 1917 yılının başına doğru Cetisuu bölgesindeki göçebe halk, 30 bin aile yani yaklaşık 150 bin kişi kayıp vermiştir.

1917 yılının başlarında mülteci Kırgızların vatana dönme isteklerine karşılık Çar yönetimi, isyanda önderlik yapan manapların teslim edilmesi dahil, bazı şartlar ileri sürmüştür. Eğer isyan feodalite karşıtı bir isyan olsaydı, mülteciler kuşkusuz dünkü düşmanlarını ele vermiş olurlardı. Ama böyle bir olay yaşanmamıştır. İsyan bir halk isyanıydı. Umutsuzluk içerisinde olan Kırgız Türkleri kendi haysiyetlerini korumak için isyan etmiştir¹³⁸.

Böylece, ayaklanma yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bunun en önemli nedeni, kendiliğinden ve hazırlıksız yapılmasıdır. Ayaklananlar, dağınık şekilde hareket etmişlerdir. Düzenli haberleşme ve merkezi yönetim olmamıştır. Ayrıca, askeri eğitim eksik kalmış ve herkes için silah yetmemiştir.

Başarısız olmasına rağmen, ayaklanma büyük öneme sahiptir. Çünkü yerli halk, bağımsızlık mücadelesi konusunda paha biçilmez bir tecrübe edinmiştir. Büyük halk hareketi yöredeki sömürgeci iktidarı sarsmıştır. Sömürgeciler tarafından acımasızca ezilen çok uluslu halk arasındaki dostluk, gözle görülür bir şekilde güçlenmiştir. Onlar, Çarlığın ulusal sömürge zulmü ile mücadelede birleşmişlerdir. Kırgız halkı, vatanının kurtuluşu için savaşmıştır. Çok az silaha sahip olan halk, çaresizlik içinde, güçlü bir orduya karşı çıkmıştır. Böylece, 1916 yılında yaşanan acı olaylar, Kırgız halkının XIX.

¹³⁸ Denish Djunushaliev, "Kırgızistan'da 1916 isyanı", *Türkler*, C.18, Ankara, 2002, s.629.

yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başında yürüttüğü ulusal kurtuluş hareketi tarihinde en önemli yeri almıştır. Bu olaylar, halkın hafızasına “Ürkün” (Toplu kaçış) adıyla yerleşmiştir.¹³⁹

¹³⁹ Toktorbek Ömürbekov, *a.g.m.*, s. 625

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE KIRGIZ HALKININ İKTİSADİ SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

1. Kırgız Halkının İktisadi Vaziyeti

Kırgız Halkının geleneksel geçim kaynağı hayvancılıktır. Kırgızlar Tiyen- Şan ve Pamir, Altay Dağlarının keskin vadilerinde yarı çoban göçebeliği şeklindeki hayvancılıkla; at, koyun, keçi, sığır ve yak yetiştiriciliği ile uğraşıyorlardı. Ziraate elverişli olan toprakların önemli bir kısmı Rus göçmenlere verildiğinden tarım Kırgızlar için ancak yardımcı mahiyet taşımaktaydı.

Yüzlerce yıl içerisinde gelişmiş olan bu ekonomik yapı, dağlık olan topraklarının kendine özgü iklimini ve kaynaklarını kullanıyordu. Dikey çoban göçebeliği denilen ekonomi, kalın kar tabakası dağlık bölgeleri kapladığında ve sıcaklık genellikle 20 derecenin altına düştüğünde, kış boyunca dağların daha alçak bölgelerine yapılan mevsimlik göçe dayanıyordu. Yazları ise Kırgızlar yaylalara (cayloo) göç ederlerdi. Yaylalar, dağların yüksek bölgelerinde bulunan vadilerdi. Burada buzulların erimesi ile gelen su ve yağmurlar, yaylalardaki otların büyümesini sağlıyordu. Yaylalar hayvanlar için yeterli otu sağlardı ve insanların ve hayvanların yaz sıcağından korunmaları için uygun yerlerdi. Tiyen-Şan dağlarındaki bu yarı çoban göçebeliği Kırgız boylarına özgü bir ekonomi oluşturmuştu¹⁴⁰. Kırgızlar hayat tarzları ve ekonomileriyle tamamen farklı olan bir halktı. Toprağa, otlaklara olan ihtiyaçları son derece fazlaydı. Bu yüzden Çarlık hükümetinin göç ve toprak politikası sonucunda Kırgızistan'ın yerli halkı ile Rus göçmenler birbirleriyle daima karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır.

Kırgızistan, Rusya için mallarını satacağı bir pazar ve hammadde kaynağından başka bir şey değildi. Türkistan'dan ihraç edilen malın %75'i pamuk, yün, et, deri vs.den oluşmaktaydı. Çarlık Rusyası Kırgızistan'da hakimiyet sağladığı dönem boyunca sanayinin gelişmesi için hammaddeleri temizleyen ve işleten birkaç tesis hariç,

¹⁴⁰ Rafis Abazov, "Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar", *Türkler*, C.18, Ankara,2002, s.609.

hiçbir katkıda bulunmadı.¹⁴¹ 1825 yılında Hokand Hanlığı tarafından yapılan ve Bolşeviklerin dönemine kadar bu isimle anılmaya devam eden Pişpek'te ve Karakol'da 1893 yılında 2 bira, 12 deri, 10 yağ, 2 sabun fabrikası ve 92 su değirmeni bulunuyordu. Güney Kırgızistan'da ise 5 pamuk fabrikası, bira, yağ ve sabun fabrikaları mevcuttu.¹⁴²

Kapitalizm, Kırgız topraklarına, 19. yüzyılın sonuna doğru, Çarlığın Türkistan üzerinde kontrolü sağlamasıyla ve bölgedeki doğal kaynakların sömürülmeye başlanması ile geldi.¹⁴³ Kırgızistan'da kurulan sanayi tesisleri tamamen ham maddeyi işleme özelliğini taşımaktaydı. Kırgızistan'daki hiçbir büyük ya da orta ölçekteki müessese bir Kırgız'a ait değildi ve olmasına da izin verilmezdi. Çünkü Kırgız beyleri bile Rus kapitalistleri tarafından tekelci birliklerin vahşi rekabeti karşısında kendi hallerine bırakılmıştı. Rus kapitalistlerinin yerli halkın iş sahibi olması ya da en azından üst tabakanın sermaye birikiminden faydalandırılması gibi bir derdi yoktu. Rus kapitalistlerinin sermayelerinin genişlemesi için yeni bir vakum gerekiyordu ve bu yüzden yerli sermayedarları aralarında istemiyorlardı. Kırgızistan hem Rusya, hem yabancı ülke sermayelerinin akması için en uygun alan oldu. Gelen kapitalistler en az masrafla maksimum fayda sağlayan sanayi bölümlerini geliştirmeye uğraşıyorlardı. Başlangıçta, Türkistan'da sanayi kollarının tek taraflı gelişmesi için temeller atıldı. Rusya'nın gelişmekte olan sermaye sahipleri için Kırgızistan kolay para kazanma yeri idi. Burası Rusya'nın, merkezi bölgelerinde yaşanan toprak sorunlarını azaltmak amacıyla Rus çiftçilerini göç ettirdiği yerd. Senatör K. Palen raporunda Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki amaçlarının derinliğini şöyle dile getirmektedir: “Eğer Türkistan'ı istila etmemizin siyasi motiflerini hesaba katmazsak, Türkistan Rusya'ya dahil edilmesinin daha ilk günlerinde Çarlık hükümetinin iki alanda ilgisini çekmektedir: 1) Türkistan, Rus devlet geliri ve Rusyasında üretilen malları satmak için yeni piyasa alanı olarak mali politika açısından önemlidir ve 2) Merkezi vilayetlerden halkın fazlasını göç ettirmek için yeni bir bölge olarak sömürü politikası açısından gerekli idi.”¹⁴⁴

¹⁴¹ T. Çoroev, "Kırgızstan Koloniya", *Kırgız: Kırgızstan: Opit Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek, 1994, s.114.

¹⁴² K. A. Abetekov, vd., *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek 1998. s.154-155.

¹⁴³ Rafis Abazov, *a.g.m.*, s.609.

¹⁴⁴ Çoroev, *a.g.m.*, s.116.

Türkistan'da Rus iktisadî siyasetinin diğer bir cephesi de demiryolu inşası olmuştur¹⁴⁵. Demiryolu hatları; Hazar Ötesi hattı 1888'de Semerkant'a, 1898'de Taşkent'e ve 1899'da Fergana Vadisindeki Andicana kadar uzatıldı.¹⁴⁶ 1906 yılında da Orenburg – Taşkent hattı tamamlandı. 1910 yılına kadar bütün Türkistan'da 3338 kilometre uzunluğunda demiryolu hattı vardı.¹⁴⁷ Rus demiryolu siyasetinin en önemli sebebi Türkistan'ın, Rusya'dan başka dünyanın hiçbir tarafıyla demiryollarıyla bağlanmayıp bu ülkenin ham maddesinden istifade eylemeleri ve dışarıdan mal gelemediğinden, kendi mahsullerini istedikleri fiyatla satabilmeleri idi.¹⁴⁸ Diğer taraftan demiryollarının Kırgızistan'a getirisi de olmuştur. Kırgızistan'ın çeşitli bölgeleri ile Türkistan Rusya ve Çin arasında ticaretin artması ve çeşitlenmesini sağlamıştır. 1800'li yılların başında, Rusya'dan Türkistan pazarlarına ulaşmak için kervansaraylarla birlikte yapılan tehlikeli yolculuklar haftalarca sürerdi. Yeni ulaşım biçimi ticareti kolaylaştırıp çabuklaştırdı. Çelik, cam ürünleri ve diğer sanayi ürünleri, aynı zamanda hububat; deri, ipek, pamuk gibi tarım ürünleri takas için Türkistan pazarına getirildi.¹⁴⁹

2. Çarlık Rusyasının Vergi Politikası

Çarlığın vergi sistemi bütün Orta Asya ile birlikte Kırgızistan'a da, Türkistan'ın Rusya İmparatorluğuna katılmasının hemen ardından uygulanmaya başlandı. Fakat iktidardakiler bu topraklarda kendine özgü ve zor vergilendirme işi ile karşı karşıya kaldılar. Rusya'da gerçekleştirilen vergi sistemini Türkistan şartlarına mekanik olarak uygulamanın mümkün olamayacağını gördüler. İlk başlarda halkı vergilendirmede çoğu işler için Hanlık döneminden kalan sistemden faydalandılar. Sonra yürürlükte olan Rusya vergi yasalarını yerel şartlara uygun hale getirdiler.¹⁵⁰

¹⁴⁵Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul 1995 s. 196-201.

¹⁴⁶Şırın Akıner, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul, 1995, s. 232.

¹⁴⁷Z. Velidi, Togan, *Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981 s. 263.

¹⁴⁸Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁴⁹Rafis Abazov, *a.g.m.*, s.609.

¹⁵⁰S.M. Williams, "Taxation in Tsarist Central Asia" *Central Asian Review*, Vol.IX, No.4, 1961, s.51-53.

Vergi ödemede bölge halkı iki kategoriye ayrılıyordu. Hayvancılıkla geçinen göçebe ve yerleşik çiftçi. Birinci Dünya Savaşında çadır sahibinin bütün vergileri 15 rubleye kadar yükselmişti. Emperyalist idareciler, vergi işlerini zaman içerisinde tamamen Kırgızların ekonomik ve sosyal hayat tarzına göre ayarlamıştı. Örneğin, göçebe Kırgızlar “çadır vergisini” (tütün salığı), yerleşik Kırgızlar ise “haraç” (işlettiği toprak için) ve “bahçecilik” (tanap) vergisini ödemek zorundaydılar¹⁵¹. Vergiyi ödemeyenlere karşı ise zalimce tedbirler uygulanıyordu. Çoğu zaman manapın adamları tarafından dövülüyor, iki yıla kadar hapis yatıyor ve bütün mal varlığına el konuluyordu.

Otlakların alınması, Birinci Dünya Savaşı zamanında Merkezi Rusya’ya ordu için alınan atların miktarının büyük oranlarda artırılması, büyük ve amansız kıtlık Kırgızistan’da hayvanların sayısını savaş öncesine nazaran iki kat daha azaltarak yerli halkın ekonomisini derinden sarstı. Rus askerleri Kırgızları kuru ot, yağ, koyun ve en iyi atlarını zorla alıyorlardı. Şikayet edenleri ve karşı gelenleri ölünceye kadar dövüyorlardı. Kırgızların çadırlarını zor kullanarak alıyorlardı. Seçip Alma Komisyonları hoşlarına giden yıkları da izin istemeden gasp ediyorlardı. Ayrıca bir de fakir Kırgızlar savaşa giden Rus çiftçilerin ailelerine bedava çalışmak zorunda bırakılmıştır.¹⁵²

Savaş için keçe, at takımı, kement vs. ye olan ihtiyaç bitmiyordu. Savaş döneminde Yedisu yöneticileri geçmekte olan yerel Rus askeri bölükleri için yerli halktan istediklerinde kayıtsız şartsız çadır vermelerini ve ekmek, hayvan, hayvan yemi ile odun temin etmelerini istiyorlardı.¹⁵³

1916 yılında Rus cephesi için gönderilenler şöyleydi: ¹⁵⁴

pamuk..... 40.899.244 pud*

¹⁵¹ Çoroev, *a.g.m.*, s.110.

¹⁵² H. Tursunov, *Urta Osiyo Kozogistonda 1916 Yil Halk Kuzgoloni*, Taşkent. 1987. s.8.

¹⁵³ A. V. Pyaskovskiy, “ Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i v Kazahstane”, *Sbornik Dokumentov, Moskva*, 1960,

¹⁵⁴ Abdırähmanov, “Kırgızdardın 1916-cıldagı Kötörülüşü Cönündö”, s.385; Rıskulov, *a.g.e.*, s.43-45.

keçe..... 38.004 kare arşın**
pamuk yağ..... 3.109.000 pud
sabun..... 299.000 pud
et..... 300.000 pud
kene otu..... 50.000 pud
balık..... 473.928 pud
at..... 70.000 tane
deve..... 12.797 tane
çadır..... 13.441 tane
araba..... 270 tane

Muhtaç olma, fakirleşme, zoraki dayatmalarla dolu sömürü düzeni Kırgız halkının Çarlık Rusyasına karşı doğal nefretini doğurmuştu. O zamanlarda çarın savaşta yenilmesini istemeyen bir Kırgız bulmak zordu.

Rusların savaşa giden mujiğinin* toprağında çalışması için komşu köyde yaşayan Kırgızlar görevlendirilmişti ve bir zamanlar bu toprakların sahibi durumundaki yerli halk için bu çok acı bir durumdu. Rus'un bütün işlerini bir Kırgız yapmak zorundaydı. Toprağı sürmek, ekmek, sulamak, toplamak ve Rus sahibine hiç zarara

uğratmadan bütün mahsulü teslim etmek mecburi bir vazifeydi.¹⁵⁵ Kırgızlar kendi aralarında her volosttan birilerini savaşa giden Rus ailelerine yardım etmeye gönderiyorlardı. Bazı yerlerde işçi göndermeyip Rus kadınlarına para verip kurtuluyorlardı (18-35 som). Bu bedava işçilere olan muamele Samsonovka köyü örneğinde olduğu gibi o kadar kötüydü ki; hatta burada bizzat Rus idarecileri Rus kadınları Kırgız işçilerin hiç olmazsa karnını doyurması için zor ikna edebilmişti.¹⁵⁶

Çüy Vadisindeki Panfilov kolhozundan 1896 doğumlu molla Mergenbaev Meder hatıralarında yaşadıklarını şöyle anlatıyor: “Çar’ın adamları Kırgızları çok aşağıda görüyordu. İnsan yerine koymadılar. Ruslar Tokmak’a gelen Kırgızların malına mülküne dövüp zorla el koyuyorlardı. Böyle olaylar 1916’ya yakın çok sıklaşmıştı.”¹⁵⁷

Kemin bölgesindeki Lenin kolhozundan 1895 doğumlu Karabaev Toktaalı ise yaşadıklarını şöyle anlatıyor; “Tölögön ve Seksenaalı adlı Kırgızlar yaylaya giderken nehrin suyu çoğaldığından dolayı Rusların köprüsünden geçerler. Ruslar bizim köprümüzden geçtiniz diye, 12 yılklarını alıp vermezler. Buna sinirlenen Cunuş adlı genç 12 yılkiya karşılık Rusların 6 öküzünü alır. 2 Rus peşinden gelip ateş edip öldürür. Kırgız genci öldürdüğü için o Rus’u kimse cezalandırmadı. Bu olay 1916 yılında yaşandı. Rusların bunun gibi davranışları Kırgızların dayanma gücünü bitirmiştir¹⁵⁸.” Bu şekildeki olaylarla halkın memnuniyetsizliği iyice arttı.

3.Sosyal ve Kültürel Durum

Kırgızların bütün hayatı adetlere, geleneksel değerlere göre düzenlenmişti. Adetlere göre, boy bütün sosyal ve siyasi mülkiyetin temeli idi. Ancak eski düzenin temel karakteri olan kabilecilik hem olumlu, hem de olumsuz taraflarıyla Türkistan’ın Rusya’ya dahil edilmesiyle uygulanmakta olan yeni düzene teslim edilmek zorunda kalmıştır.

* Mujik: Rus köylüsü.

¹⁵⁵ Ömürbekov ve Çorotegin, *a.g.e.*, s.177.

¹⁵⁶ Broydo, “Vossotanie Kirgiz v 1916 g.”, s.102.

¹⁵⁷ Lesnaya, *a.g.e.*, s.223.

¹⁵⁸ Lesnaya, *a.g.e.*, s.229.

20. yüzyılın ilk on yılı içerisinde, boylar ve geniş aile bağları daha da zayıfladı. Çünkü Kırgız halkı, iş ve ticaret fırsatları aramak için geleneksel köylerinin dışına sıklıkla çıkmaya başlamıştı. Bazıları şehirlere yerleşti ve böylece geleneksel yaşam tarzları ile meslekleri değişti ve yeni bir kültürün içinde yaşamaya zorlandılar¹⁵⁹. Ruslarla beraber gelen değişiklikler, Kırgızların mevcut sosyal ve aile yaşamının dayanmakta olduğu kabile hayat tarzına darbe indirmiş ve aynı zamanda ahlaki değerlerini sarsmış Kırgızların karşı karşıya kaldıkları geleneksel düzenden uzaklaşan yeni toplumsal düzen ve bu yeni yapılanma makro boyutta büyük bir değişimi dayatmanın da ötesine giderek, yerli halkın bire bir yaşamlarını etkileyecek hale gelmişti. Toplumsal hayatın her boyutunda bu yeni hayat tarzı, yani Rus mantalitesi hakim olmaya başlamıştı. Bu yeni duruma uyum sağlamak, gönüllülükten daha ziyade Kırgızların karşı karşıya kaldıkları geleneksel şartların da zorlamasıyla bir mecburiyet halini alıyordu.¹⁶⁰

Yeni düzende boylar arasındaki çatışmalara son verilmiş ve bütün yönetimi çarlık idarecileri ele almıştır. Yönetim için volost ve ıstarçınlık gibi makamlara seçim şartı getirilmişti ve bütün bu tedbirler manapların iktidarını sınırlamıştı. Seçimle beraber manaplar eski iktidar ve güçlerini kaybettiler. A. Sıdıkov kitabında, “Manapların çoğu fakirleşerek fukara oldular ve artık yeni manaplar ortaya çıktı” diye yazıyor.¹⁶¹ Aslında manap ünvanı kuşaktan kuşağa geçirdi. Fakat belli bir sınırı vardı. Eğer manap ahlaki itibarını düşürürse veya fakirleşirse, manap olmaktan çıkardı.¹⁶²

Ruslar her zaman konuştukları ve tanıdıkları insanlara ister ısrarla, ister zorla içki içirmeyi ve içkiye alıştırmayı seviyorlardı.¹⁶³ Seçimler ikiyüzlülüğü, belli bir bedel karşılığında satılık olmayı ve entrika ile jurnalcılığı da beraberinde getirdi. Hatta seçimlerdeki adayların ve yönetime hazırlanan kişilerin propagandasını yaparak, onların hesabından yaşamını sürdüren yeni insan tipleri (atkaminerler) ortaya çıktı.

¹⁵⁹ Rafis abazov,s.611.

¹⁶⁰ K. K. Karakeev, s.130.

¹⁶¹ Sıdıkov, “Kratkiy Oçerk İstorii Kirgizskogo Naroda”, s.82.

¹⁶² A. Sıdıkov, “Rodovoe, Delenie Kirgizor”, s.84-85; Z. K. Kurmanov, Politiceskaya Borba v Kirgizstane: 20-e Godı, Bişkek 1997. s.93-94.

¹⁶³ Mederbekov, a.g.e., s.137; T. Kasımbekov, Tandalgan Çıgarmalar. Frunze 1990 s.671.

Seçimlerin sonucunu tasdik etme hakkı başkanlara ve valiye verildiğinden; Kırgızların arasında casusluk, birbirini kötüleme, gıybet ve çıkar ilişkileri güç kazandı¹⁶⁴. 125 Bir boyu destekleyen, bir başkasına tavrı alan ya da kendine tabi tutmaya çalışan çarlık siyaseti akraba ve boy ilişkilerini zayıflatmakta ve Kırgızlar arasında memnuniyetsizliğin artmasına sebep olmaktadır.

Kırgızların önde gelen Rus karşıtları Ruslar tarafından öldürülünce, Kırgızlar Rusların kendilerine kötü bir son hazırladığını anlamış ve homurdanmalar güç almıştı. Örneğin Rus karşıtı Bugu kahramanı Balbay'ı Ruslar öldürmüştü; Sarbagış boyunun liderlerinden Törögeldi nedensiz yere dövülmüştü; Mamır, Maymıl, Adil gibi Rus karşıtlarının öldürülmeleri ile Kırgızlar arasında Ruslara karşı duyulan kin duyguları yükselmişti. Hatta, Ruslarla ilgili yeni atasözleri bile çıkmıştı. Balbay'ı öldürdüklerinde, Soltobay “Orus menen oynobo! Orus menen oynoson ölböymün dep oylobo” (Rusla oynama, Rusla oynasan ölmeyeceğim diye düşünme) diye söylemişti. Milliyetçi Kırgızlar ise “Orus menen coldoş bolson, balta bıçağın canında cürsün” (Rus ile arkadaş olsan, balta ve bıçağın yanında bulunsun) diyorlardı.¹⁶⁵

4.Kültürel Durum

Hokand Hanlığı döneminde Kırgızlar arasında eğitim hayatı oldukça zayıftı. Bunun en büyük sebebi Kırgızların göçebe hayatı yaşamaları idi. Kışlak ve yaylak hayatı sürdüren Kırgız Türkleri okuma-yazma ve bilhassa Kur'an okuma öğrenilen mekteplere sahiptiler. Kırgızlar arasında yetişen edip ve şairler ile din adamları Taşkent, Buhara, Semerkand ve Hive medreselerinde eğitim görürlerdi. Fakat bunların sayıları da son derece azdı.

Rus kültür siyaseti, Türk kültürü yerine Rus kültürü ve Rus dilini yaymak, halkın Ortodoksluğa geçmesini sağlamak, çağdaş bilgilerin Türkler arasında yayılmasını önlemek ve yerli Türkleri birbirinden ayırmak hedeflerini gütmekte idi¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Isake, a.g.m., s.109.

¹⁶⁵ B. Soltonoe, “1916-cılındaki Kırgız Kötürülüğü”, Ürkün, Bişkek 1993. s.151-152.

¹⁶⁶ İbrahim Yarkın, “Türkistan'da Rusya'nın Sömürme Siyaseti” TK, s. 63, İstanbul 1968, s. 671.

Bu siyaset, öncelikle okul ve medreseleri hedef almıştı. Genel Vali Von Kaufman 1880 yılı başlarında Türkistan'daki iyi organize edilmiş milli eğitime karşı mücadele edilmesi gerektiğini bildirmiştir.

Türkistan ve genel olarak Rusya'daki Türklerle ilgili, işgal sonrası Rus politikasında en önemli isim, Nikolay İvanoviç İlminsky'dir. Kazan Din Akademisinde profesör olan İlminsky,¹⁶⁷ Türklerin Kiril alfabesi kullanmasını, Arap harflerini bırakmalarını ve Türkçe'deki Arapça, Farsça kelimelerin öz Türkçe olanlarla değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁸ Rus Eğitim Bakanı D.A. Tolstov, İlminsky ile yaptığı uzun tartışmalardan sonra, İlminsky metodunun bütün Müslüman Türk ülkelerinde, özellikle Türkistan'da tatbik edilmesine karar vermiştir.¹⁶⁹ İlminsky'nin geliştirdiği proje bağlamında Rusça, eğitim kurumları ve basın kullanılarak yazılı dil hüviyeti kazanmamış diller, lehçe ve şivelere ayrılarak çok sayıda yazı dili üretilmiş, ardından da iç içe geçmiş etnik grupları aracı dil olarak Rusçaya mecbur etmiştir. İlminsky, Türk bölgelerinde açılan Rus okullarında Türk çocuklarını Ruslaştırmakla kalmayıp bunların Hristiyanlaştırılması için de Rus Eğitim bakanlığı ile birlikte büyük gayret sarf etmiştir. Türkler için açılan Rus okullarında, Rusçanın yanı sıra her Türk boyunun kullandığı lehçeyi, Rus alfabesinde, ayrı bir dil gibi öğretmiştir. Böylece Türkistan gençleri bir taraftan Rus okullarında Ruslaşmaya ve Hristiyanlaşmaya zorlanırken diğer taraftan İsmail Gaspıralı'nın Cedit okullarıyla oluşturmaya çalıştığı dil ve kültür birliğinin önüne geçilmiştir¹⁷⁰ Nikolay İlminsky önderliğinde kurulmuş olan Rus- Kırgız okulları vasıtasıyla gençleri okutmak ve onları Rus dostu olarak yetiştirme kampanyası başlatmışlardı. Bu okullarda Rus dili ve Hristiyanlık öğretilmekteydi. İlminsky'nin Orenburg 'da açtığı bu okullardan hangisine ne kadar Kırgız öğrenci alındığına dair bir bilgiye rastlamadık.

Ruslar, Türk ülkelerini işgal ettikten sonra Nikolay, Çarlık Rusyası'nın askeri bürokratlarının kültür ve eğitim alanında yaptığı bütün çalışmalar, esas olarak göç edip gelen Rus dilli halka hitap etmekteydi. Çarlık Rusyası Kırgız halkının ekonomik ve

¹⁶⁷S.A. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁶⁸Alâeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan**, İstanbul, 1997, s. 246.

¹⁶⁹Mehmet Sanay, **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, 1993, s. 27.

¹⁷⁰ Mehmet Yüce, "Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.162, İstanbul, 2006, s.78.

kültürel açıdan geride kalmasına neden olmuş ve bu durumu özellikle muhafaza etmiştir.

Kırgızlar'da sömürü döneminde bazı gelişmeler olmuştu. Örneğin, Tatar ve Başkurtlar'ın organizasyonu ile yeni okullar açılmıştı. Bu okullar göçebe Kırgızların eğitimine katkı sağladı. Ufa ve Kazan şehirlerinde Kırgızların ilk yayınları çıktı. Kırgızlar'da başka kültürlerle ile kaynaşma isteği uyandı. Fakat bütün bunlar emperyalist rejimden dolayı değil, Rusların resmi siyasetinin isteği dışında gerçekleşmiştir.

Kırgızlar Çarın ordusuna gitmek istemiyordu. O kadar nefret ediyorlardı ki, çocuklarını Rus okullarına göndermediler. Rus okulunda okuyan çocuğun mutlaka Çarın ordusuna alınacağına inanıyorlardı. Bu yüzden Yedisu bölgesinin Askeri Valisi Kolpakovskiy Rus ve yerli çocuklara mektep açıp manap çocuklarını okutma teklifinde bulunduğu, onlar fakirlerin çocuklarını ve yetimleri vermeyi doğru bulmuşlardı. Çünkü bu çocuklar askere gitseler ya da kafir olsa da içleri sızlamazdı. Fakat aynı çocuklar tercüman olup manapları kullanmaya başlayınca kendi çocuklarını Rus okullarına vermeye başladılar¹⁷¹.

Çarlık Rusyası kültür alanında halkı cahil bırakmayı hedefliyordu. Eğer okul açılıp, eğitim yapılırsa bu, Ruslaştırma ve misyonerlik amacını taşıyordu. Rus idarecileri okul açma bahanesiyle halktan para toplayıp kendi çıkarlarına kullanıyorlardı. Eğer yine de okul yapıldıysa, o zaman okula sadece Ruslar kabul ediliyordu. Yerlilerin çocuklarını hazırlıksız bahanesiyle almıyorlardı. Yerli halkın Rus okullarına olan ilgisini V. T. Nalivkin şöyle aktarmaktadır: “ 1885 yılında Taşkent uezdinin köylerinde iki okul açıldı. Yerli halk çocuklarını yeni Rus okullarına vermek istemiyordu. Bu okullara tuzemtsilerin “saygıdeğer ve etkili” idarecileri de çocuklarını vermekten kaçıyorlardı. Belli sayıda çocuğun okula zorla getirilmesi emri verildiği için, öğrencilerin bir kısmı volost yöneticileri ve köy starşinlerine bağlı insanların çocukları alınarak halledildi. Diğer kısmı için ise fakirlerin çocukları kiralandı.”¹⁷²

¹⁷¹ Abdırhmanov, “Kırgızdardın 1916-cıldağı Kötörülüşü Cönündö”, s.386.

¹⁷² Kırgız Madaniyatı Gazetesi, 22 Ağustos 1991, No.34. s.11; Rıskulov, a.g.e., s.72-73.

Cusup Abdırahmanov bu konuda şöyle demektedir: “ Şehrin başındakiler, kapitalist pomyeşikler (Rus feodalları) ve onların uşakları her zaman yerli halkın nankörlüğünden yakınmaktalar. Onlara göre yerli halk kültürlü devletlerle, uygarlıkla olan temaslarından ve ilerlemeden kendi çıkarlarını güya anlamıyormuş! Belki de gerçekten Türkistan halkı ve Kırgızlar çarlık sömürüsü ile daha da kültürlü oluverdiler?.. Hiç de öyle değil. Çarlık, Türkistan’ın ve onun içinde Kırgızların kültür gelişimini durdurmak için elinden gelen her şeyi uyguladı. Kırgızistan’daki sömürünün bilançosu şu sözlerle sonuçlanabilir: Ekonominin bozulması, kültür alanında durgunluk, halkı yok etmeye varan zaptedilemez sömürü.”¹⁷³

20. yüzyılın başında, yeni eğitim sisteminin gelişmesinin yanı sıra, önce Taşkent’te ve daha sonra büyük bölgesel merkezlerin birçoğunda olmak üzere bölgedeki ilk gazeteler yayımlandı. Başlangıçta, yerel gazeteler Rusça idi ve Rus nüfusuna hitap ediyordu. Özellikle 1905 ve 1907 yıllarından sonra, zamanla yerel basımevleri belli başlı yerel haberlere ve kültürel olaylara yer veren, yerel dilde birçok gazete ve diğer süreli yayınları yayınlamaya başladılar; bu yayınlar yerel aydınlara hitap ediyordu. Genellikle Kazan ve Ufa kentlerinde basılan, Türkçenin Çağatay lehçesinde fakat Arap alfabesiyle yazılan birçok kitap ve ayrıca İstanbul’dan gelen Türkçe yayınlar halk kütüphanelerinde ve özel koleksiyonlarda yer almaya başladı. Bu durum, dış dünya hakkındaki kültürel farkındalığı ve Türk kavimleri arasındaki düşünce alışverişini kolaylaştırdı. Bu sırada, büyük Kırgız destanı Manas¹⁷⁴,ın kaydedilmesi için ilk girişimler yapıldı¹⁷⁵. Manas Destanı, Keldibek Barıbozoğlu Bek Murad, Kumaroğlu ve Sagınbay Orazbekoğlu gibi büyük Manasçıların gayretleri ile yaygın bir şekilde halk tarafından dinlenmeye ve okunmaya başlandı. Tarihçiler Manas destanını her okuyuşlarında, Kırgız halkının tarihi olaylarının yansımaları ile karşılaşır. Manas destanındaki her bir kahraman faaliyete geçtiği andan itibaren Kırgızların gerçek tarihini anlatmaktadır. Bilgi parçacıklarının bir araya getirilip yoğunlaştırılarak metne dökülmesi araştırmacıların düşüncelerini, olayları bir resim gibi yerleştirmeleri ve

¹⁷³ Abdırahmanov, 1916. Dnevnikni..., s.225-226.

¹⁷⁴ Kırgız destanlarının en büyüğü olan manas destanı 1550-1565 yılları arasında ilk defa yazıya geçirilmiştir. Molla Seyfüddin Ahıskenti, din hocası Mir Cemil’in ricası ile Manas’ı yazıya geçirmiş ve adına ta tarihlerin derlenmesi demiştir. XVI. Asırda yazılı hale getirilen Manas destanı2nın uzun zamandan beri Kırgızlar tarafından bilindiği gerçeği yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur.

¹⁷⁵ Rafis Abazov, a.g.m., s.612.

tarihte geriye gitmeleri, onların Manas destanını yeniden kurmaları anlamına geliyordu. Kendine özgü güzelliğiyle Manas, dünya şaheserleri arasında hak etiği yeri almıştır.

Bu dönemde Kırgız halkı arasında büyük şairlerin yetiştiğini görüyoruz. Kalıgul Bayoğlu (1785-1855), Arstanbek Buylaşoğlu (1868-1917), Toktoğul Satıkganoğlu (1864-1933), Moldo (Molla) Niyaz (1823-1896), Moldo Kılıç Şamırkanoğlu (1868-1926) bu şairlerin önde gelenlerindedir. Bu şairler, yazdıkları şiirlerde halkın çektiği sıkıntıları dile getirmişler ve halk için adalet, eşitlik sağlama ve fakirlikten kurtulma konularında idarecilerin daha dikkatli olmalarını istemişlerdir. Halkı birlik ve beraberliğe ve vatanlarını sevmeye davet eden bu şairler içinde Rus işgalini kınayan şiirler yazanlar da olmuştur. Bu konuda en çok şiir yazanlar başında, Moldo Niyaz gelmektedir. Kırgızistan ile diğer Müslüman Türk ülkelerinin Rusya'nın işgaline uğramasına üzülen Moldo Niyaz, bu durumu şiirlerinde açıkça dile getirmiştir. Aynı zamanda halkı Rus esaretinden kurtarmak için çareler aramıştır. Şiirlerinde Rus yönetimine açıkça karşı çıkan ve halkın bağımsızlığı için çaba gösteren Minbay ve Alimkul gibi kahramanları işleyen Moldo Niyaz, Alimkul'un Taşkent çevresinde öldürülmesiyle Kırgızlar için kıyamet gününün yaklaştığını yazmıştır.¹⁷⁶

Çarlık hakimiyeti döneminde Kırgızistanda yaşayan Kırgız müzik dünyasının tanınmış temsilcileri ise şunlar idi: Tilendi, Muzoke, Belek, Kür onkö, Toktogul, Aydaralı, Sırtbay, Boğaçı Niyazalı, Taygocalar gibi müzisyenlerdi ki bunların pek çok beste ve melodileri bulunmaktadır. Bu şair ve müzisyenler umumiyetle üç telli kopuzlarda, kıl kıyakta (kemana benzer alet), ağız kopuzunda ve kavalda oluşturdukları melodilerin besteleri, derin anlamı ve güzelliği ile hala Kırgız halkı arasında yaşamaktadır.¹⁷⁷

Çarlık Rusya'sının Türkistan'da İslami kurumlara karşı izlediği siyaset zamana ve şartlara göre değişiklik göstermiştir. Rus yöneticiler başlangıçta şeriata saygı duyduklarını, hatta onun koruyucusu olduklarını ortaya koymaya çalıştılar. Türkistan'ın ilk askeri valisi M.G. Çernayev, 1865 yılında yayınladığı emirde şeriata uymayan Müslümanların cezalandıracağını duyurdu. Ruslar geldiği zaman yüksek resmi dini

¹⁷⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Türk Dünyası Edebiyatı, Ankara,2002, I, s.232-240.

¹⁷⁷ Mehmet Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, Ankara,2004, s.87.

görevlerde bulunan ulemayı aynı görevlerinde bıraktı. Bunun yanı sıra Türkistan Genel valisi ülke sınırları içine misyonerlerin girmesine izin vermedi.

İzlenen siyaset sonunda Türkistan'da islamın kendi kendine yok olacağına inanan Çarlık yönetimi, ideolojik düzeyde müdahaleden çok, dini kurumları zayıflatmayı ve dolayısıyla dinin halk üzerindeki etkinliğini azaltmayı hedeflemiştir.¹⁷⁸

Rus yöneticilerin yerli halkın din ve kültürüne baskı ve istismarı ise her türlü ölçüyü aşmıştı. Bazen mescitlere çan asılıyor, bazı uezd başkanları namaz vaktinde mescide köpekleriyle giriyorlardı.

Bazı milliyetçi Duma üyeleri yeni toprakları zapt etmenin Rus "kültürünün" misyonu olduğunu ve Asya halklarına Hıristiyanlığı yaymaya yardımcı olacağını dile getirmişlerdi.

¹⁷⁸ Seyfettin Erşahin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar, Ankara, 1999, s.88.

SONUÇ

Türkistan, çeşitli medeniyet, din ve kültürlere ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Fakat bunlardan sadece biri bu bölgeye kendi adını vermiş ve tarihe damgasını vurmuştur. Bu da Türk kültür ve medeniyetidir. Türkistan uzun yıllar Türklerin anayurdu olarak onlarla özdeşleşmiştir.

Türkler, Türkistan'da çeşitli adlar taşıyan birçok devletler kurmuşlardır. Bu devletler, kültür tabanı ve inanç sistemi olarak bir bütünlük arz etmiştir. Temel değerlerdeki ortak paydalara rağmen siyasi yapıdaki ayrıcalıklar, onları zaman zaman çeşitli tehlikelerle yüz yüze getirmiştir. Bu tehlikenin en büyüğü uzak geçmişte Çin olarak bilinirken, yakın geçmişte Rusya olarak karşımıza çıkmıştır. Rusların Türkler üzerindeki baskı ve zulümleri Çin'le mukayese edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır.

Türk dünyası iç çekişmeler ve basit iktidar kavgalarıyla uğraşıp siyasi bir birliktelik kuramadıklarından Çarlık döneminde Rusya karşısında zayıf düşmüş ve Rus işgaline boyun eğmiştir. Bu anlamda Türk toplulukları kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda başka devletlerden yardım almanın bedelini uzun yıllar sürecek esaretle ödemişlerdir.

Rus işgaline maruz kalan Türk topluluklarından biri de Kırgızlardır. Günümüzde Kırgızistan adıyla bağımsız bir devlet kuran Kırgızlar, geçmişe ait değerlerini her şeye rağmen korumuş bir toplum olma özelliğine sahiptir. Nüfusunun az, yaşadıkları ülkenin dağlık olmasına rağmen Kırgızlar uzun yıllar kendilerine yapılan baskılara göğüs germiş ve acımasız Rus emperyalizmine karşı koymuş ve demir perdeyi yırtmış bir topluluktur.

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istila için 16. yy.' dan 19. yy.'ın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Rusya'nın Asya'da yayılmasının nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Altınordu Hanlığı ile olan mücadelede Ruslar sürekli savunma halinde idiler. Fakat Altınordu'nun yıkılmasının ardından Ruslar savunmadan çıkıp saldırıya geçtiler.
2. Süren savaşlar Rus hazinesine büyük külfetler getirmekteydi. Ruslar boşalan hazineyi doldurmak için işgal ettikleri yerlerdeki halktan vergiler alıyorlardı.
3. Deli Petro zamanında Urallarda kurulan maden endüstrisi için Türkistan'ın iyi bir kaynak olduğu düşünülüyordu.
4. Portekiz, Hollanda ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in ve Hindistan'ın hammaddelerini satan tüccarlardan biri olmak istiyordu.

Altınordu Devleti'nin yıkılmasıyla Türkistan'ın kaderi değişmiştir. Önce Çarlık Rusya'sı Türk illerini işgal etmiş, ardından Sovyet Rejimi bu bölgelerde acı bir asimilasyon faaliyetlerine girişmişlerdir.

Sanayi Devrimi'nden sonra Rusya tıpkı batılı devletler gibi endüstrisi için hammadde arayışına girdi. Rusya Çar Petro'dan beri süregelen Sıcak denizlere açılma politikasını uyguluyordu. 1856 Kırım Savaşı'nda Avrupanın desteğini alan Osmanlı Devleti'ne yenilince yüzünü Orta Asya'nın zenginliklerine çevirdi. Bu amaçla Orta Asya'ya büyük ordularla saldırdı. Rusya'nın Orta Asya politikası göç ve sömürgeleştirme üzerine kurulmuştur.

Kırgızistan'a gelince, Rusya onun tabiat şartları ve jeopolitik konumuyla ilgilenmiştir. Rusya, Orta Asya'daki politikasını aktifleştirmeden önce, Doğu Türkistan ile devamlı ticari ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Kaşgar ve Kuka'ya giden kervan yolunun bu bölgeden geçmesi Kuzey Kırgızistan'ı işgal etmek için elverişli şartlar doğurmuştur.

Çar hükümetinin Kırgızistan başta olmak üzere Orta Asya'yı işgal etme sürecini hızlandırmasına İngiltere ile olan sıkı rekabet neden olmuştur. Rusya, Asya sınırlarını İngiltere'nin sömürgesi altında bulunan bölgelere ilerleterek, İngiltere'nin Yakın Doğu ve Orta Doğu'ya yayılmasını durdurmaya, Avrupa'daki uluslararası siyasetini daha da

yumuşatmaya çalışmıştır. Çar ordusunun Generali M. G. Çernyayev bununla ilgili olarak: “Bizim ilerlememizin amacı, İngilizleri Hindistan’dan dışarı atmak değil, buradaki birliklerini daha da artırmaya mecbur etmektir, bu ise onun Avrupa’da zayıflamasına yol açacaktır” demiştir.

Kırgızistan için Çarlık Dönemi 1916 isyanıyla kanlı bir şekilde son bulur. Ancak Kırgız halkının acıları artarak devam etmektedir. Bu da coğrafyanın bir bedelidir. Tıpkı Anadolu coğrafyası gibi Kırgız coğrafyası da bedeli ağır olan bir mekandır yeryüzünde.

Çünkü Kırgızistan toprakları hem yer altı hem de yer üstü zenginlikleri ve özellikle jeopolitik önemiyle Asya’nın kapısı durumundadır. Uzakdoğu’yu Ortadoğu’ya bağlayan yolların geçiş noktası olması Asya’nın her yerine yakın olması Rusya’yı bu bölgeye yöneltmiştir. Günümüzde bile Kırgızistan’ın önemi tartışılmazdır.

Kırgızistan isim olarak SSCB döneminin bir ürünüdür. Lenin’in Türkleri parçaladığı dönemden önce bu isimde bir devlet görülmemiştir. Türk topluluklarını zayıf duruma düşürmek isteyen Lenin, yapay sınırlarla, çeşitli adlar altında yeni devletler kurmuş ve onların hepsine de vatan ve tarih şuuru aşılama çalışmıştır. İşte Kırgızistan bu dönemde Sovyetler içinde sözde bağımsız bir devlet olmuştur. Kırgızlar Çarlık ve Sovyet döneminin bütün acılarını yaşamış, fakat gelenek ve törelerinden hiç vazgeçmemiştir. İşte bu gelenek ve töreler günümüzde tam bağımsız Kırgızistan ’ın kurulmasına imkan sağlamıştır.

Bizde bu kısa çalışmamızda, Kırgız halkının uzun tarih macerasının sadece bir bölümünde yaşadıklarını anlatmaya çalıştık. Bu çalışma tarih, dil, din ve kültür birliğine sahip iki kardeş toplumun birbirlerini daha yakından tanınmasına, kardeşlik ve dostluk bağlarının güçlenmesine umarız katkıda bulunur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abazov, Rafis, “Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar”, *Türkler*, C. 18, s. 607-615
Ankara 2002
- Abdirahmanov, C. “Kırgızdardın 1916-cıldagı Kötörülüşü Cönündö”, *Kırgızdar*, Bişkek
1991
- Abetekov, K. A., vd., *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek 1998
- Akayev, Askar, *Kırgız Devlet Geleneği ve Manas*, İstanbul 2003
- Akiner, Shırın, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1995
- Akkan, Erdoğan, “Kırgızistan”, *DİA*, C. 25, Ankara 2006
- Anadol, Cemal, *Orta Asya (Türkistan) Türk Devletleri Tarihi (Selçuklulara Kadar)*,
İstanbul 1996
- Arat, R. Rahmeti, “Kırgızistan”, *İA*, C. 6, İstanbul 1967
- Asankanov A. vd, *Kırgız Respublikasının Tarihi*, Bişkek 2000
- Barthold, V. V., *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek
1997
- Barthold, V. V., *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya 2002
- Barthold, W., “Khokand”, *EI*, vol. 5, Leiden 1986
- Barthold, W., “Kirgiz”, *EI*, vol. 5, Leiden 1986

Bauman, Robert F., “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, C. 8, s.577-586 Ankara 2002

Baybulatov, B., *Sotsiyalno-Ekonomiçeskiy Stroy Kirgizii do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistkoy Revolyutsii*, Frunze 1958

Begaliev, S., “Basmaçestvo: Noviy Vzglyad”, *Kırgızı i Kırgzstan: Opit Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek 1994

Broydo, G. İ., “Vosstanie Kirgiz v 1916 g.”, *Vosstanie Kirgiz i Kazahov v 1916 Godu*, Bişkek 1996

Budak, Feyzullah, *Kırgızistan, Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara 1997

Cusupov, K., *Kırgızdar*, IV. Kitap, Bişkek 1997

Çoroev, T., “Kırgızistan Koloniya”, *Kırgızı i Kırgzstan: Opit Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek 1994

Çorotegin, T. K. - K. S. Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi*, Bişkek 2000

Çorotekin, Tınçtıkbek, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Genel Türk Tarihi*, Ankara 2002

Devlet, N., “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, *Avrasya Etüdüleri Dergisi*, No. 21, Kış 2002

Djunushaliev, Djenish “Kırgızistan’da 1916 İsyanı”, çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, C. 8, s. 627-630 Ankara 2002

- Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara 2000
- Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara, 1999
- Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 1999
- Halfin, N. A., *Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii*, Moskva 1965
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995
- Isake, B., “1916-cıl”, *Ürkün*, Bişkek 1993
- İbraimov, O., “Kızıl Kırğın”, *Ürkün*, Bişkek 1993
- İlyasov S. vd, *İstoriya Kirgizskoy SSR*, II. Kitap, Frunze 1986
- İstoriya Gosudarstva i Prava Uzbekistana*, I. Kitap, Taşkent 1969
- İstoriya Uzbekskoy SSR*, I. Kitap, Taşkent 1956
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997
- Karakeev, K. K., “İstoriçeskoe Znaçenie Vosstania 1916 g. V Sredney Azii i Kazahstane”, *Kırgızı i Kırgzstan: Opıt Novogo İstoriçeskogo Osmusleniya*, Bişkek 1994
- Karasayuulu, H., “1916 Cıldağı Kötörülüş Cönündö”, *Ürkün*, Bişkek 1993
- Kasimbekov, T., *Tandalgan Çıgarmalar*, Frunze 1990
- Kenensariiev, T., *Asan Uulu İsak-Polothan*, Oş 1998
- Kırgız SSR Tarihi*, I. Kitap, Frunze 1973

Konukçu, Enver, “Hokand Hanlığı”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998

Kurmanov, Z. K., *Politiçeskaya Borba v Kırgızstane: 20-e Godı*, Bişkek 1997

Lesnaya, L. V., *1916-cılkı Kırgızstandağı Kötörülüş*, Bişkek 1996

Malabaev, C. M., *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek 1999

Mederbekov, E., *Kızıl Calın*, Frunze 1987

Nabiev, R. N., *İz İstorii Kokandskogo Nanstva*, Taşkent 1973

Niyaz, M., *Sanat Diga Rastar*, Bişkek 1993

Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi I*, Ankara 1946

Ömürbekov, Toktorbek, “Sömürge Döneminde Kırgızlar”, Çeviren: Liliye Sabirova, *Türkler*, C. 8, s.616-626 Ankara 2002

Ömürbektegin, T. - T. Çorotegin, *Tündük Kırgızstandın Orusiyaga Karatılışı*, Bişkek 1992

Ploskih, V. M., *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, Frunze 1977

Ploskih, V. vd., *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek 2000

Pyaskovskiy A. V. vd, “Vosstanie 1916g. v Sredney Azii i Kazahstana”, *Sbornik Dokumentov*, Moskva 1960

Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1993

Rıskulov, T. R., “Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 Godu”, *Vosstanie Kirgizov i Kazahov v 1916 Godu*, Bişkek 1996

Rıskulov, T. R., *Izbrannie Trudi*, Alma-Ata 1984

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2006

Roy, O., *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul 2000

Sabol, Steven, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, C. 8, s.587-595 Ankara 2002

Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993

Saray, Mehmet, “Kırgızlar”, *DİA*, C. 25, Ankara 2006

Saray, Mehmet, *Modern Kırgızistan’ın Doğuşu*, Ankara 2004

Semenov, P. P. - Tyan-Şanskiy, *Puteşestvie v Tyan-Şan, 1856-1857gg*, Moskova 1946

Sıdıkov, A., “Kratkiy Oçerk İstorii Razvitii Kirgizskogo Naroda”, *Abdikerim Sıdıkov-Natsiyonalny Lider*, Bişkek 1992

Sıdıkov, A., “Rodovoe, Delenie Kirgizor”, *Abdikerim Sıdıkov-Natsiyonalny Lider*, Bişkek 1992

Soltonoe, B., “1916-cılındagı Kırgız Kötörülüşi”, *Ürkün*, Bişkek 1993

Togan, Zeki Velidi, *Türk İli Türkistan Yakın Tarihi*, İstanbul 1981

Tursunov, H., *Urta Osiyo Kozogistonda 1916 Yil Halk Kuzgoloni*, Taşkent 1987

Williams, S. M., “Taxation in Tsarist Central Asia”, *Central Asian Review*, Vol. IX, No. 4, 1961

Yalçinkaya, Alâeddin, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*, İstanbul 1997

Yarkın, İbrahim, “Türkistan’da Rusya’nın Sömürme Siyaseti”, *TK*, İstanbul 1968

Yüce, Mehmet, “Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, s.75-88. İstanbul 2006

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Elazığ'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi burada tamamladıktan sonra 1998 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdim. 2002 yılında mezun oldum. Aynı yıl Şanlıurfa'da öğretilik yapmaya başladım. 2004 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Genel Türk Tarihi Anabilim dalında yüksek lisans eğitimime başladım.